

ŞURƏDDİN MƏMMƏDLİ

ƏDƏBİ
BORÇALI

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA
BORÇALI MÖVZUSU
(1920-ci ilə qədər)

Bakı – 2002

შურედდინ მემმედლი
ლიტერატურული ბორჩალო
(ბორჩალოს თემა მხატვრულ ლიტერატურაში)

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

ŞİFAHİ ƏDƏBİYYATDA BORÇALI KOLORİTİ

Mifoloji təsəvvürlər

Folklor örnəkləri

Klassik dastanlar

BORÇALI ƏDİBLƏRİNİN YARADICILILARINDA BORÇALI MOTİVLƏRİ

Poeziya

Nəsr

Dramaturgiya

NƏTİCƏ əvəzi

GİRİŞ

Müasir tarixi, ictimai-siyasi durumda Azərbaycançılıq amallarının yüksəlməsi təbii və məntiqi zərurətdir. Bu amil ən əvvəl onunla bağlıdır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası dünyada yaşayan hər bir azərbaycanlının ana vətənidir. İkinci mühüm cəhət də bundan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində, eləcə də onun sərhədlərindən qıraqda, yaxın-uzaq xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycançılığın bütövlüyü naminə sarsılmaz həmrəyliyi çox vacibdir. Bu həmrəylik ən öncə onda əksini tapmalıdır ki, soyu bir, kökü bir soydaşlarımız harada doğulmalarından, harada yaşamalarından asılı olmayaraq, bir-birilərinə rəğbət hissləri aşılmalı, bir-birilərinə arxa-dayaq durub, bir-birilərinin qədrini bilməlidirlər. Azərbaycan məmləkəti hər bir azərbaycanlıdan övlad qeyrəti umduğu kimi, hər bir soydaşımızın, ələlxüsus qəriblik duyğularını dadan soydaşlarımızın da Azərbaycan məmləkətindən ana hərarəti, ana qayğısı ummağa haqqı çatır.

Qapıbir, talebir qonşumuz dost Gürcüstanda da yarım milyona yaxın soydaşımız yaşayır. Bu da əlamətdardır ki, Gürcüstandakı soydaşlarımıza qayğı bu gün Azərbaycanda dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirilir. Xüsusən də, onların soykökünün, tarixinin, mədəniyyətinin, maarifinin, folklor, ədəbiyyat, incəsənət, mətbuat ənənələrinin öyrənilməsinə və inkişafına kömək göstərilir.

Gürcüstandakı soydaşlarımız həm Gürcüstan dövlətinin vətənpərvər vətəndaşdırlar, həm də onların qəlbləri doğma Azərbaycanla bir döyünür. Onlar həm müstəqil, doğma Gürcüstan torpağıyla fəxr edirlər, həm də qürur hissi keçirirlər ki, onların müstəqil Azərbaycan kimi dayağı var.

Müstəqil ölkələrimiz arasında dostluq münasibətlərinin davamlanıb möhkəmlənməsində Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar (və həm də Azərbaycanda yaşayan Gürcülər) əhəmiyyətli faktor, körpü kimi mühüm rol oynayırlar.

Gürcüstanda soydaşlarımız yığcam halda Borçalı ərazisində* yaşamaqdadırlar.

Ən ali səviyyələrdə fəxrlə deyildi ki, «azərbaycanlılar Gürcüstanda öz vətənlərində yaşayır, öz torpaqlarında, öz əcdadlarının, öz ulu babalarının yaşadığı diyarda, eldə, obada yaşayırlar, Borçalı diyarı Azərbaycan xalqının ən dəyərli diyarlarından biridir» [10, s. 96; 62, s. 58].

Bu diyarda əhalinin çoxluğunu yerli Azər Türkləri təşkil edirlər və onları öz əzəl etnonimilə Borçalı Qarapapaqları* adlandırırıq.

Borçalı dediyimiz bu yurd təkcə coğrafi məkan deyildir. Tale

---

* Bu gün Borçalı deyəndə Gürcüstanın Kvemo (Aşağı) Kartli səmtinin Marneuli (Sarvan), Bolnisi (Bulus), Dmanisi (Başkeçid), Tetrixaro (Ağbulaq), Zalqa (Barmaqsız) bölgələri, habelə Qardabani (Qarayazı) bölgəsi nəzərdə tutulur. Soydaşlarımız Gürcüstanın başqa bölgələrində də (Qaraçöp, Qabal, Telav-Qaracala, Kaspi, Muxran) yaşayırlar və bu yerlərə də tarixi soybirliyi səbəbindən Borçalı deyirik. Əslində, 1920-ci ilə qədər Borçalı qəzasının ərazisi daha geniş olmuşdu; o vaxt Borçalının güney qismi – Loru nahiyəsi işğal edilərək, yığma Ermənistana qatılmışdı.

* Qarapapaqlar sözü XX əsrin əvvəllərinə qədər Borçalılıların etnik adı kimi işlənmişdir. Və bu etnonimin eramızdan əvvəl salnamələrdə xatırlanan barsılların (burcoğluların), XII əsrdə İdil–Ural–Don sahillərindən əsgəri qüvvə kimi Gürcüstan səmtlərə gəlmiş kümən-qıfcaqların burçol, Qarabörk // Qarapapaq uruğunun adlarından qaldığı bildirilir. İslam qaynaqlarında qarabörklü, siyah-külahan, Rus salnamələrində çyornıye klobuki (qara şişpapaqlar) deyə anılmış bu Qarapapaqlar qorxmazlığı, döyüşkənliyi ilə tarixdə, o cümlədən Gürcüstanın XII–XIII əsrlər tarixində həlledici iz qoymuşlar; belə ki, o dövrdə Gürcü şahı Qurucu David həmin qıfcaqların köməyi ilə səlcüqləri yenmiş və Tiflisi Gürcü şahlığının paytaxtı elan etmişdi. Elə həmin vaxtdan Gürcüstan ərazisində döyüşkən qıfcaq Qarapapaqları məskunlaşmaqda davam etmişdilər. Qarsdakı, Sulduzdakı Qarapapaqların əksəri Qazax–Borçalı–Ahısqadan köçənlərdir. Tərəkəmə Qarapapaqların mənşəyi, taleyi barədə Türkiyə tarix bilginləri Məhməd Fahrəddin Kırzioğlunun, Orhan Yeniarazın ayrıca kitabı, Azərbaycan türk tarixçisi Mirzə Bala Məmmədzadənin, Türkiyə alimi Əhməd Cəfəroğlunun, məşhur Rus türkoloqu Nikolay Baskakovun, Azərbaycan tarixçisi akademik Ziya Bünyadovun xüsusi məqalələri var [25; 91; 20; 69; 21, s. 14–18; 117]. Qarapapaqların tarixi taleyini biz də tədqiq edirik [87].

payımız olan bu diyar ana sazımızın beşiyidir, bədii sözümlərin qaynar bulağıdır. Gürcüstandakı Azər Türkləri – Borçalılılar müəyyən çağlarda çətinliklərlə rastlaşdıqlarına baxmayaraq, müqəddəs dinini də, ana dilini də, milli adətlərini saf şəkildə qoruyub saxlayırlar.

Borçalı coğrafi məkan olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun tarixi-coğrafi durumu, etnik mənsubiyyəti kimi məqamlarla bağlı olaraq, burada ədəbi-bədii, elmi-intellektual ənənələrə həmişə həssas münasibət bəslənmişdir və ona görə də burada ədəbi-estetik fikrin özünəməxsus ənənəvi cəhətləri mövcuddur. Bu önəmli amil nəinki təkcə ədəbi-estetik, eləcə də milli-strateji önəmə malikdir.

Son vaxtlar Borçalışünaslıq termini tez-tez işlənir. Bu termini elmə akademik Kamal Talıbzadə, professorlar Pənah Xəlilov, Əflatun Saraçlı, Mahal Məmmədli, Mədəd Çobanov, Valeh Hacıyev və başqaları gətirmişlər. Borçalışünaslığın parametrləri genişdir, rəngarəngdir. Yəni bu elm sahəsi müxtəlif elm sahələrini əhatələyir.

Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi barədə Gürcü salnamələrində, XIX əsrin qaynaqlarında bilgilərə təsadüf olunur. Çağdaş dövrümüzdə Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi barədə Mirzə Bala Məmmədzadə, Nodar Şenqelia, Məhməd Fahrəddin Kırzıoğlu, Orhan Yeniaraz, Ziya Bünyadov, Qiorqi Avalişvili, Zurab Ançabadze, Zəki Vəlidi Toqan, Rəhim Andriaşvili, Mahal Məmmədli, Mehriban Abbasova, Şəmistan Nəzirli, Nəsib Nəsibli, İrine Cukaşvili, Məmməd Sarvan, Ketevan Kutateladze, arxeologiyası barədə Tariel Çubinişvili, Qiorqi Çubinişvili, Aleksandre Cavaxişvili, Tamaz Kiğuridze, Otar Caparidze, Tsira Davlianidze, Rusudan Dolaberidze, Manana Sinauridze, Ömər Qoçulu, Marina Pirxalava, etnoqrafiyası barədə Adilxan Nəbiyev, Siala Bezaraşvili, Qiorqi Calabadze, Leyla Molodini, Eldar Nadiradze, Cəlal Novruzov, Əsəd Əliyev, Hüseyinqulu Məmmədli, Məhəbbət Məmmədov, Dərviş Osman, tarixi coğrafiyası barədə İase Lortkipanidze, Davit Musxelişvili, Devi Berdzenişvili, Koba Xaradze, xalça sənəti barədə Lətif Kərimov, Rasim əfəndi, Toğrul əfəndi, epigrafiya yazı abidələri barədə Məşədixanım Nemətova, toponimiyası barədə Mədəd Çobanov, Mahmud Hacıxəlilov, Murad Kemularia, Xəlil Əliyev,

Vaqif İsrailov, şivə leksikası barədə Nodar Canaşia, Nikola Baskakov, Venera Canqıdze, Teymur Qarayev, Mədəd Çobanov, təhsil tarixi barədə Zahid Qaralov, Əmrulla Paşayev, Gülnarə Qocayeva-Məmmədova, Alı Musayev, Novruz Bayramov, mətbuat tarixi barədə Həmid Vəliyev, Razim Məmmədli, Müşfiq Çobanlı, Tiflisdəki Azərbaycan ədəbi mühitimiz barədə Abbas Hacıyev, Adil Mişiyev diqqətəlayiq tədqiqatlar aparıb, elmi əsərlər üzə çıxarmışlar. Borçalı mahalına və onun ayrı-ayrı obalarına həsr edilmiş tarixi-etnoqrafik toplularda Borçalı ədəbi mühiti faktları yönündə müəyyən ştrixlər var. Bu kitab müəllifi də Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi, ədəbi ənənələri, Gürcü–Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələri barədə namizədlik dissertasiyası yazmış, kitablar nəşr etdirmişdir.

... Borçalı ərazisində əlyazma kitablarının da öz tarixçəsi var. Burada katiblər, xoşnəvislər, xəttatlar, mirzələr gözəl xətlə, nəfis cildlə əlyazma kitabları hazırlamışlar. Bakıda əlyazmalar arxivində saxlanan 1818-ci (h. 1234) ildə Məhəmməd Sadıq bəy Yadigar oğlu Tiflisinin tərtib etdiyi Mirzə Mehdi xan Astrabadinin «تاریخ نادری» («Tarixi-Nadir») [15, s. v. D-118], 1838-ci (h. 1254) ildə Borçalıda Abbas Molla İsmayıl oğlunun tərtib etdiyi «انشاء» («İnşa») [15, s. v. B-207], 1842-ci (h. 1258) ildə Borçalının Sarban kəndində Süleyman Talıb oğlunun (Abdulla Şaiqin babasının) tərtiblədiyi Sədi Şirazinin «بوستان» («Bustan») [15, s. v. B-2037] əsərlərinin əlyazma kitabları, habelə Gürcüstan əlyazmalar institutunda saxlanan Borçalıda Muluxsalı kəndində köçürülmüş Sədrəddin Bərdəlinin «حقایق دقایق» («Həqaiqi dəqaiq» – Dəqiq həqiqətlər), Hacı Əli Kərbəlayı Rəcəb oğlu Tiflisinin, Məhəmməd Bağır Tiflisinin tərtiblədikləri əlyazma kitabları [15, s. v. D-118; 15, s. v. B-207; 15, s. v. 2037; 50] xalqımızın, Borçalının qiymətli mənəvi sərvətidir, dəyərli ədəbi, elmi yadigarlardır.

Onu da xatırladaq ki, Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələri barədə Dilarə Əliyeva, Qiorqi Şağulaşvili, Maqali Todua, Leyla Eradze, Həmid Vəliyev, Aleksandre Qvaxaria, Müşfiq Çobanlı, bu dissertasiyanın müəllifi, folklor əlaqələri barədə Lia Çlaidze, Həmid Vəliyev, Valeh Hacıyev, mədəni əlaqələri barədə Konstantine Pağava, Abbas Hacıyev, pedaqoji əlaqələri barədə Məmməd Gülməm-

mədov, Şəfiqə Zülfüqarova, tarixi münasibətləri barədə Otar Qiqineişvili, Şəfiqə Həmidova, Yunis Nəsibli, dil paralelləri barədə Nodar Canaşıa, Fatma Əliyeva, Məhər Qəhrəmansoy, Ketevan Lortkipanidze, Marine Cikia, Luiza Ruxadze və başqaları dissertasiya, elmi monoqrafiya, elmi məqalə səviyyəsində tədqiqlər aparmışlar.

Borçalı şairlərinin, ədiblərinin yaradıcılıqlarında daha çox doğma yurd koloritini vurğulamaqla mühitin regional özəlliklərini də aşkarlamış oluruq.

***

Vətən mövzusu bədii ədəbiyyatın əzəli və əbədi mövzusudur. Bu baxımdan hər bir qələm əhlinin öz doğma məkanını da məhəbbətlə vəsf-tərənnüm etməsi, onun ağrı-acılarına münasibətini bildirməsi təbii haldır.

Borçalının şairlərinin və yaradıcı aşıqlarının bədii irslərində Borçalı motivlərinin üstün yer tutması da bu müctəvidə tamamilə anlaşılıqdır və bunu, ən öncə, doğma yurda hədsiz sevgi, torpaq təəssübü, milli qeyrət hissələrinin vüsətli ifadəsi kimi qəbul etməliyik.

Bəri başdan xatırladaq ki, Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında, ələlxüsus da Borçalının özündə yaranmış örnəklərdə Gürcüstan, Tiflis, Borçalı motivləri, mövzusu müəyyən yer tutur.

Bu mövzuda Əflatun Saraclının, Razim Məmmədlinin, Müşfiq Çobanovun, Şahbaz Şamioğlunun və başqalarının tədqiqatlarında müəyyən qeydlər olsa da, mövzunu tam halda işləyib, şərh etməyi məqsədəuyğun hesab elədik.

ŞİFAHİ ƏDƏBİYYATDA BORÇALI KOLORİTİ

Mifoloji təsəvvürlər

Bölgədə yazıya alınmış mif-əsatir təsəvvürlərilə səsleşən parçalar arasında etnoqonik örnəklər daha çoxdur və onlar, təbii ki, ən qədimdən doğma yurda bağlılığın ifadəsi kimi maraq doğurur.

Bolus bölgəsinin Dəllər elindən toplanmış bir nümunəyə görə, qədim əyyamlarda gününü görüb, dövrənini sürmüş qoca bir kişi xəstələnir, o, ətrafı seyr edir, çayın o üzündə bir qurdun onlara sarı baxdığını görür, «A bala, yığışın, qurd hara getsə, biz də onun arxasınca gedək» – deyir və qurdun dayandığı yerdə qurd ürəkli oğullar binə salırlar. Borçalı (Börüçala) adı da buradan yaranmışdır [53, № 47, 1993, s. 3].

Həqiqətən, börü Türk-Azərbaycan mifik təfəkkürünün ilkin əcdad, xilaskar, bələdçi, eyni zamanda qələbəyə çağırış rəmzi kimi ən görklü obrazlarındanır. Əski Türk təsəvvüründə qurd (börü) Günəşin təcəssümüdür. Börü Borçalıda da lap əzəllərdən uğurlu, sınaqlı sayılmışdır. Borçalı toponimini börü çala (börülər oylağı) izah edənlər çoxdur. Xatırladaq ki, indiki Borçalılıların etno-tarixi, boy-soy bağlılığı düşünülən, miladdan öncə buraya gəlmiş barsıllar etnoniminin də kökündə börü durduğu bildirilir.

Bilginlər (o sıradan Kamil Vəliyev) Türk əfsanələrində dişi, ana börünün börcə, börcü deyə anıldığını göstərirlər [115, s. 18]; deməli, barsıl (börsoylu) – Borçalı etnoniminin kökündə qədim Türklərin qeyrət rəmzi olmuş, Tanrıdan güc almış börü, börcə dura bilər. Bölgədə yayılmış mifoloji örnəklərə görə, qurddan adama ziyan gəlməz, qurdlar insanlara qismət verərlər, qurd köləliyə dözməz.

Mifik örnəyə görə, dünyanın lap əvvəlində, Adəm atanın vaxtından bir az sonra, Borçalı çökəyinə hələ adam ayağı dəyməyən zamanlar Novruz vaxtı bu tərəflərə bir qatar qəflə gəlir. Çaxraxda bir ananın uşağını sel qoynuna alır. Ana diz çöküb Tanrıya yalvarır, çayın suyu soğulur, uşaq salamat qalır. Çay dilə gəlib deyir ki, mən o uşağı ana xatirinə salamat saxladım. Elin başçıları deyirlər: o ki,

belə oldu, bu çayın adını Anaxatır, bu boşluğun adını Boşçalı qoyuruq, buranı özümüzə yurd seçirik [53, № 112, 1988, s. 4].

Burada Tanrının ana yalvarışını eşidib, onun balasını xilas etməsi və beləliklə də, Borçalıyı anaya yurd verməsi önəmli məqamlardır. Habelə bu mifik əhvalat ərazinin toponimikasının doğma etnik təfəkkürlə bağlı biçimləndiyini göstərir.

Xatırladığımız parçada və Borçalının ilkinliyi barədə başqa əsə-tir nümunələrində su sevgisi mifik görüşü özünü bürüzə verir. Ulu əcdadlarımız suyu həyatın mənbəyi bilib, suyun ölməzlik verdiyinə inam bəsləyib, mehrlı Kür, Ehram (Anaxatır), Dəvət (Borçalı), Cavala (Görüncüt), Alget (Əlyət) çayları qırağında yurdlaşmışlar.

Əsətirə görə, Borçalı igidi dirilik suyu içib, onun yel qanadlı atı müqəddəs bulaq başında otlayıb, Borçalıdakı Cənnət bulağının suyu körpə uşaqları xəstəlikdən qurtarıb. Başkeçiddəki Pərvanə gölü Pərvanə adlı gözəl pərinə əbədiyyətə qovuşdurub.

Əsətirə görə, Borçalı məmləkətinin ən adlı-sanlı, səxavətli igidləri Alp Ərən, Uğurdur, Borçalı gözəllərinin adları Xatun Çiçək, Xatun İpəkdir. Borçalı gözəli ismət yolunda qurban gedir, sehrlı qüvvənin köməyi ilə ana yurdda haqqa qovuşur. Alp Ərənlə böyük saklar dövlətinin ən şövkətli dövrünü yaşadan əzəmətli qəhrəman, qədim Türk dastanlarındakı Alp Ər, «Dədəm Qorqud»dakı Qalın Oğuz bəylərindən Alp Ərən uyğundur; Uğur yol ilahəsidir; Borçalı gözəlinin çiçəklə rəmzləşdirilməsi də təbiidir.

Borçalıda toplanmış mifik-toponimik rəvayətlərə görə, dağlar-daşlar yurdun keşikçiləri olub, hər sal qayada bir igid hayqırtısı, bir köhlən kişnərtisi yatıb. Gəyliyən elində yurdu düşməndən qorumaqdan ötrü beş qardaş qatarlaşıb sədd yaradıblar; Saraclıda Qara adında qədd-qamətli oğuz oğlu kəndin başı üstündə qayaya çevrilib, yurddaşları yağılardan qoruyub, düşmən əlinə keçməsinlər deyə iki sevgili daşlaşıb, indi də Qaraqaya adıyla durur; Qoçulu kəndi yaxı-nında yeddi tonqallı qala yadlara göz dağı olub. Borçalı sınırlarındakı Qara dağ, Qızıl təpə, Mığır təpə, Yel dağı, Maral dağı, Maral qayası, Sınıq körpü, Qızıl körpü və başqa toponimlərə, Qaranər və başqa ocaq yerlərinə aid rəvayətlərə də mifik məzmun xasdır.

Ayrı-ayrı bitkilərin, meyvələrin, güllərin, çiçəklərin yaranışı

haqqında ulularımızın təsəvvürləri də mifik dona bürünüb. Borçalı çəmənlərinin bəzəyi çobanyastığı, nərgizdir. Çobanyastığı ona görə belə adlanıb ki, sevgilinin çayla Borçalıya axıtdığı çiçəyi aşiq çoban yastıq kimi əzizləyib. Bu yurdda alma, əncir, iydə, dağdağan, çinar ağaclarını görklü biliblər və burada müqəddəs ağacların ruhu olduğuna inanıblar.

Bölgənin mərkəz hissəsindəki – Candar kəndi yanında, Alget çayı qırağındakı ulu çinar pirinə tapınma bunun ifadəsidir; hər il Novruz bayramı günü yaxın-uzaq elatlardan gəlib, bu ocaq yerində şadyanalıq keçirərlər; Borçalıda Novruza Çinar bayramı da deyərlər. Bu çinar piri yurdun qoruyucusu, bərəkət rəmzi kimi müqəddəsləşib; o, həm də əhd ağacıdır, bayram günü ağacın şah budaqlarından yelləncəklər asılar, niyyəti olanlar yellənib gələn bayramacan muraza çatmağı diləyərlər; mahalın sözlü-söhbətli el aşıqları telli sazı dilləndirər, çalıb-oxuyarlar. Burada ən çox məhz çinara sayğı da səbəbsiz deyil, çünki bu yurd öz mərd oğullarını çinara bənzədib, həmişə də öz çinar oğullarına güvənib. Bu müqəddəs çinar mərdanəlik, hünər, qeyrət timsalıdır.

Borçalı mifik örnəklərində qurd, at və maral çox vaxt Borçalılıların xilaskarıdır. Borçalı igidi atasının qisasını alarkən onun məhbub sirdaşı, köməkçisi yel qanadlı at olub, at onu Savalana aparıb çıxarıb, dərin yuxuya gedən igidi qurd-quşdan qoruyub.

Bölgədə biçimlənmiş kosmoqonik, təqvim miflərində, ilkin əcdadlar, hami ruhlar, müqəddəs varlıqlar haqqındakı əsətlərdə, mifoloji əfsanələrdə Borçalılıların qədim dünyagörüşlərinin izləri bu gün də qalmaqdadır.

Bir mifik parça da Borçalı adamlarının saza-sözə tapındığını ifadələyir:

«...Qaraşın uşaq pıçıltılarına ara verdi, əlləri oxşadığı güllərin üstündə donulu qaldı, ürkək-ürkək aşağıdan-yuxarı boylandı... Yəhərdən üzəşağı əyilmiş azman kişinin odlu nəfəsilə dik qalxdı və dili tutar-tutmaz dedi:

– Qoşmuyajam daha söz, ay də, qoşmuyajam.

Hardasa yarğan uçdu, azman kişi quş ağırlığında uşağı qaldırıb qucağına aldı:

– Babam, söz qoş, – dedi, – söz yaxşı şeydi. Əmmə gördünmü o yarğanı? Eşitdinmi uçqun səsinə? Bir tayfa da belə uçdu, yurdu viran qaldı. Sözü o dərddə qoş, yolboyu ot kimi biçilirik, ona qoş, itirdiyimizi tapamırıq, ona qoş!..» [53, № 132, 1986, s. 3].

Aydın olur ki, Borçalıda mifik-əsatir təsəvvürlərinin özünə-xaslığı bu təsəvvürlərin coğrafi-estetik məkan kimi Borçalıya, Borçalılıların inanclarına, xəyallarına, arzularına, etnik düşüncəsinə üzvi şəkildə bağlı olmasından ibarətdir. Burada «Borçalı» etnonimi və toponiminə aid etnoqonik əsatir parçalarının daha çox yayılması da bununla izahlanmalıdır.

Folklor örnəkləri

Bölgədə yaddaşlarda qorunub saxlanan şifahi söz sənətində diyarın taleyi, buradakı soydaşlarımızın arzu-istəkləri işıq üzü görür.

Milli folklorumuzun bütövlüyü, tamlığı müstəvisində Borçalı folkloru ənənələri regional-etnik mənşə etibarilə, coğrafi durumla əlaqədar olaraq müəyyən özəlliklərini də qoruyub saxlayır və davam etdirir. Həmin özünəxas çalarlar arasında ən əvvəl Borçalı folklor ənənələrində doğma yurda bağlılıq, Borçalının müqəddəsliyi motivlərinin aparıcı xətt olduğunu və daha çox elə bununla orijinallıq, özünəməxsusluq mahiyyəti kəsb etdiyini vurğulamalıyıq.

Borçalı andları arasında gün işığına, ay işığına, od-ocağa, açılan sabaha, yolun uğuruna, çörəyin bərəkətinə, halallığa içilən andlarla yanaşı, belə ülvə andlar da var: «Bu yurd haqqı!», «Bu torpaq haqqı!».

Burada dost-tanişə, xeyirxah adamlara: Ağ yığvalın olsun; Axar sular qapından axsın; Sümüyün söyünsün; Torpağı sanı yaşa; Çörəyin bişmiş olsun, suyun gəlmiş olsun! – dedikləri kimi, Vətən həsrəti çəkməyəsən; Yerin-yurdun sayalı olsun; Yurdda bərk-beşik ol, qayım-qədim ol; Ocağından köz, bucağından dən əskik olmasın; Göy yaylağın, sərin bulağın olsun; Yer kimindi – oturanın; Surun yerisin! – deyə də alqış oxuyarlar. Bu xeyir-dualarda günəşin, işığın, ocağın istisilə yanaşı, doğma yurdun da həniri duyulmaqdadır.

Bunu qopuz köksündən qopub gələn uluca nəğmələrdə də hiss etmək olar:

*Boşşalı gözəl yerdi,
Yar gəlib gəzən yerdi,
Niyə nanay demersən...
Oğuz-oğuz oymaram,
Yağı gələ qoymaram.*

Bu örnəkdə [53, № 112, 1988, s. 4] Borçalının gözəl yer, yar gəlib gəzən yer kimi tərənnümü, oğuzun anımı, yağıya meydan oxunması təsadüfi deyildir, məhz tarixi keçmişin bədii yaddaşa hopmuş əksidir.

Borçalılılar əzəldən Tərəkəmə güzəranı keçirmişlər, yəni onlar mal-qoyun ilxılarıyla, sürülərilə yayda yaylaqda, qışda qışlaqda (dağda, aranda) dövrən sürmüşlər. Onların əslində iki doğma məskəni: aranda kəndləri, obaları, dağda yurd yerləri olmuşdur. Borçalıda ən yaxşı, ən kamil folklor örnəkləri də məhz obada, yurdda toy-düyünlərdə, köç arabalarında yaranmış, yayılmışdır.

Aran-dağ köçü oxumalarından bir örnək [53, №2, 1994, s. 3]:

*Aranda qaldım, ay nənə,
Yandım, qaraldım, ay nənə,
Yaylağa göndər, ay nənə,
Çiyələmə döndər, ay nənə.*

Aran-dağ, qışlaq-yaylaq büsatının folklorlarda özünü əks etdirməsi məhz Borçalı folklor ənənələrinə özünəməxsusluq gətirmişdir.

Bu yurdun öz qədimliyi, ibrətəməliyi ilə seçilən atalar sözləri bir də ona görə diqqəti çəkir ki, bu örnəklərdə vətən, yurd, yuva, ocaq, el, oba, dağ-bağ və s. koloritli sözlər, deyimlər üstünlük təşkil edirlər. Məsələn: Aşığı olan obanın qaşığı yağlı olar; Dostu qurd olanın eli yurd olar; Quşa öz yuvası vətəndir; Dağdan gələn bağdakını qovar; El içində – öl içində; Elini lağa qoyanın evinə lağım qoyallar; Əsaya söykənib gəzən qocaya bir el söykənər; Hər quşa öz yuvası, hər insana vətən havası; Çörək qədrini bilməyən el qədrini bilməz... və s.

Borçalının varlığının, özünəxaslığının meyarı hər şeydən əvvəl onun sazıdır, bənzərsiz saz-söz dünyasıdır. Onun bütün maddi-mənəvi mədəniyyətinin təkanverici qüvvəsi ana saza doğmalığın, bağlılığın qüdrəti olmuşdur. Bölgədə işlənən zərb-məsəllərdə,

frazeoloji deyimlərdə bu belə ifadələnin: Aldı sazı çiyinə, qurban məzhəb-dininə; Saz harada – söz də orada; Saz qüdrəti – Tanrı məhəbbəti; Saz sevən ürək saz qalar... və s. kimi nümunələr bu baxımdan səciyyəvidir.

Borçalıda ən dürlü sözləri saza yaraşdırmışlar:

*Əzizinəm, sim ağlar,
Saz inildər, sim ağlar,
Sən öldün, mən ağladım,
Mən ölsəm, bəs kim ağlar?*

Hətta Borçalıda sazı eyhamlı tapmaca-bilməcələrlə də nişan vermişlər: «O nədir ki, yetmiş iki dil bilir?»

Bu tapmacanın cavabını üçün yetmiş iki saz havası olduğunu bilmək gərəkdir.

Yaxud:

*Hillənir ha, hillənir,
Üstü ayna güllənir,
Hər şey ağzından dinir,
O, köksündən dillənir.*

Bu nümunədə də sazın əsas seçimli cəhətlərindən olan onun köksündən səs çıxdığına eyham var.

Türk poeziyasının ilkin və qiymətli incisi olan bayatı Borçalıdakı folklor ənənələrində də ən çox yayılmış janrdır. Ağsaqqallarımızın, ağbırçəklərimizin söz dünyasından dürlü düzgülər süzülmüş, bayatlaşımış, xoyratlaşmışdır. Bu bayatıların mövzu özünəxaslığı yenə də onlarda doğma yurd məhəbbətinin, yurd qeyrətinin xüsusi vurğuyla önə çəkilməsidir. Belə bayatıların bir neçəsinə fikir verək:

*Əzizinəm güvən gəz,
Dağda bitər güvəngəz,
Yad sənə arxa olmaz,
Öz arxana güvən gəz.
Xəncərimin tiyəsi,
Düşmənimə dəyəsi,
Elimi yağı görməz,
Mənəm onun yiyəsi.*

Maraqlıdır ki, Borçalı bayatılarında tarixi keçmişimizə, etnik soykökümüə güzgülə tutan deyimlər, müəyyən məsələlərə işıq salan məqamlar da var. Məsələn:

*Yola çıxdı yüz atdı,
Nə durubsan süz, atdı,
Gülüm, babam odurna,
Qarapapax boz atdı.*

Bayatıda Borçalılıların etnik-soykökü Qarapapaq (Qarapapax) etnoniminin xatırlanması, özü də Qarapapağın məhz boz atlı kimi anılması, onun «babam odurna» kimi nişan verilməsi əbəs deyildi.

Bu bayatı-xoyrat da tarixi olayla bağlı söylənmişdir:

*Qəza qaldı,
Qılmadım, qəza qaldı,
Bir yanımlı Kür kəsdi,
Bir yanımlı qəza qaldı.*

Bu, o vaxtın yadigarıdır ki, 1880-ci ildə Tiflis quberniyası tərkibində Borçalı qəzası təşkil olunmuşdu və qəza Borçalı (indi Marneuli bölgəsi), Loru (indi Ermənistandakı Allahverdi, Qarakilsə, Şınıx, Hamamlı, Gümrü, Taşir bölgələri), Yekaterinenfeld (indi Bolnisi bölgəsi), Trialet (indi Dmanisi, Zalqa bölgələri) nahiyələrini içinə almışdı, Qarayazı isə Tiflis qəzasına qatılmışdı. Bayatıdakı «Bir yanımlı Kür kəsdi» deyimi Qarayazının aralanmasına, «Bir yanımlı qəza qaldı» deyimi Borçalı qəzasının yaradılmasına işarədir.

Bölgədə dillər əzbəri olan bayatılarda yerli toponimlər, buradakı kənd, dağ, dərə, çay, göl adları regional koloriti artırır:

*Əzizinəm, Borçalı,
El-ulusum Borçalı,
Obama yağlı gəlsə,
Pəncə vurur, bor çalı.*

*Qar ayazı,
Ağ kağız, qara yazı,
Bir yanımlı Kürə bağlı,
Bir yanımlı Qarayazı.*

*Əzizim, Qaracalar,
Ağ çalar, qara çalar,*

*Elə gözəl sevmişəm,
Yanağı qara çalar.*

*Yastı qar,
Asta yağar yasdı qar,
Mənə loğman nə lazım,
Təbibimdi Yastı qar.*

Başı qovğalı Borçalıda ölümlər, itimlər, sürgünlər ana-bacıların ürək qövründən qopub gələn bayatılara, ağılara, dərddli-ələmli deyimlərə hopmuşdur:

*Dona çay,
Suyu qıjov Dona çay,
Necəsən bir ah çəkim,
Göz yaşımından dona çay.*

*Əzizim, Ağlağandı,
Qarağac, Ağlağandı,
Gedək dərddli yanına,
Görək kim ağlağandı.*

Sonuncu bayatını toplayıb üzə çıxaran Ziya Borçalı Ağlağan adından qafiyə, cinas yaradıldığı üçün uğurlu çıxdığını duymuşdu [24, s. 9].

Bu gün Borçalıya xas şivə sözləri hesab olunan anarı, cıncı, əbbək, hancarı, hörrə, kərənti, kora, qulançar, qurut, mayıf, merət, nuşqul, postal, tənbəki, varıb getmək, yeyin, zayıf, zərdə və s. belə tipli neçə-neçə sözə qədim yazılı Türk ədəbi abidələrində rast gəlməyimiz də bu mahalın, onun sakinlərinin ululuğuna, milli etnik saflığına dəlalət edir.

Klassik dastanlar

Qədim yazılı ədəbi abidələrimizdən ən çox oğuznamələrin tacı «Dədəm Qorqud kitabı»nın Borçalıya ilgəkləri əhəmiyyətlidir. «Dədə Qorqud»un Borçalı izləri əsas iki yöndə özünü büruzə verir: 1) tarixi hadisələrin səsləşməsi, 2) tarixi-coğrafi toponimlərin səsləşməsi baxımlarından.

Birinci məqam, yəni eposda təsvir olunmuş hadisələrlə Borçalı ərazisində baş vermiş tarixi dönəmlərin identliyi araşdırılmamış,

müəyyənləşdirilməmiş, ancaq olduqca önəmli məsələdir. Bu yöndə Türkiyənin tanınmış tarixçi-ədəbiyyatşünas alimi, o cümlədən Borçalının tarixinə aid «Karapapaklar (Borçalı–Kazak uruğunun Kür–Araz boylarındakı 1800 yılına bir baxış») adlı kitabın müəllifi Məhməd Fahrəddin Kırzioğlunun araşdırmaları, orijinal mülahizələri öz elmi əsaslılığı və orijinallığıyla xüsusi maraq doğurur. O, «Dədə Qorqud» dastanlarının özünün məhz miladdan öncə 149-cu ildən miladın 429-cu ilinə qədər Balaərşahlar dövlətini qurmuş, Borçalının qədim keçmişində iz qoymuş əski oğuzlara aid olduğunu sübut edən mühüm dəlillər gətirmişdir. Belə ki, müəllif Dədə Qorqud oğuznamələrindəki Salur Qazan sülaləsinin atası Ulaş tarixdəki xəzər-barsıllarla vuruşan, döyüşdə öldürülən Balaərşahla identləşdirmişdir. Xatırladaq ki, adı çəkilən Ərşah (Arşak, Arsak) sülaləsinin Xəzər gündoğarındakı Parı boyundan gəlib Xorasan tərəflərdə hakimlik etmiş qədim sak oğuzlarından törədiyi M. F. Kırzioğlunun, M. Seyidovun, V. Həmidoğlunun... araşdırmalarında isbata yetirilmişdir; saklar içində bərc, paralı, bulğarlar içində və ayrıca barsıllar adlarıyla buraya gəlmiş tayfalarla indiki borçalıların, Qarapapaqların etnotarixi, boy-soy bağlılığını bu gün Azərbaycan, Türkiyə mütəxəssisləri – Zəki Vəli Toğan, Mirzə Bala Məmmədzadə, Məhməd Fahrəddin Kırzioğlu, Ziya Bünyadov, Qiyasəddin Qeybullayev və başqaları təsdiqləmişlər [87, s. 9–10].

M. F. Kırzioğlu öz cəsarətli fikirlərində daha irəli gedərək, «Dədə Qorqud» kitabında Ulaş oğlu Salur Qazanın evi yağmalanmağı boyundakı hadisələrin miladın əvvəllərində Taron–Borçalı bölgəsində getmiş iki savaşı, yəni dədə Balaərşahla nəvəsi Üçüncü Təridat çağında quzeylilərdən xəzər, barsıl (Qazax, Borçalı) adlı iki boy və ya uruğun birgə axınlarından son ikisinin əks olunduğunu, Ərşahlar tarixindən xəzər-barsılı (borçalı) və hunlarla savaqların Qıfcaq məlik, Buğaçuq məlik, Qara Toğan məlik adlarıyla anıldığını bildirmişdir [69, s. 2–3].

Həqiqətən, tarix göstərir ki, miladdan öncə 127-ci ildə və ondan sonra indiki Borçalı çökəyinə uyğun gələn, Berduci//Bördüzü çölü, Qarqar ovası kimi anılan ərazilərdə xəzər–barsılların Balaərşahlar üzərinə yürüşləri olmuşdur. Süryani (assur) müəllifi Bardaysanın,

Gürcü salnaməçisi Leonti Mrovelinin, alban tarixçisi Musa Qaləkətlinin bu barədə soraqları var [87, s. 10–11]. Barsılların Ərşahlı şahı Təridatın ləşgərilə savaşı tarixçilər 215-ci (yaxud 216) ilə aid edirlər [69, s. 2]. Barsılların bu yerlərə kütləvi axınları o dövrdə olmuşdur. Ona görə də M. F. Kırzioğlu Borçalı–Qazax əkiz uruğunun yaşını həmin vaxtdan götürmüşdür [69, s. 3].

«Dədə Qorqud»un Salur Qazan boyunda, həqiqətən də, Qazan «Gürcüstan ağzında oturur», doqquz түмән (bölge) Gürcüstandan xərac alır, o, yağı üstünə gedəndə bu yerlərdən keçir, haqq didarın görən sudan, mübarək üzlü qurddan soruq tutur [29]. Görkəmli alimimiz Pənah Xəlilovun yazdığı kimi, «Oğuz elləri hüdudlarında şimal-qərb qonşularımızın ölkəsi Gürcüstan dayanır» [64, s. 28].

«Dədə Qorqud»un Borçalıya bağlılığının ikinci, əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də antroponimlərin (insan adlarının), etnonimlərin (etnik adların), toponimlərin (yer adlarının) uyarlığıdır. Bu yöndə də maraqlı faktlar barədə danışa bilərik. Qeyd edək ki, ağ alınlı oğuz bəylərbəyi Bayındır xanı miladdan öncə Borçalı civarlarına Türk elləri köçürmüş bulğarlar sərvəri Vahəndur Bulğar Vəndlə [87, s. 9] identləşdirmək mümkündür; «Dədə Qorqud»dakı qəhrəman Aruz oğlu Qıyan Səlcüqün qardaşı aslankürəkli Basat və Bayburd qalasının hakimi Parasar adlarıyla [29, s. 383–388] barsıl etnonimi arasında yaxınlıq hiss edirik.

Oğuznamələrdəki, o sradan «Dədə Qorqud»dakı oğuzun öncül qismlərinin Daşoğuz – Üçox, İçoğuz – Bozox verilməyi diqqəti çəkir. Bozoxlar adı Borçalılıların boykökü barsılların bozərlər // bөрərlər adını [87, s. 7], həmçinin də bozoxların doqquz oxdan ibarət olmağı barsılların qohum sülaləsi doqquz oğur, on oğurları [87, s. 12] yada salır. Borçalı ərazisində də Üçox (gürcücə: Samşvilde) şəhəri olmuşdur [87, s. 14]. Və elmi-tarixi qaynaqlarda Dədə Qorqud oğuznamələrindəki Şər Şəmsöldin Borçalıdakı Şəmsöldə (Şəmsədli) qəsrilə ilgiləndirilmişdir, M. F. Kırzioğlu Qoqalet qocanı Şəmsöldin xanədanının, göyərlərin atası qəbul etmişdir [69, s. 5].

«Dədə Qorqud» eposunun Borçalı izləri toponimlərdə də özünü geniş aşkarlayır. Bu baxımdan bir neçə toponimi ayrıca qeyd etməyi məqsədəuyğun sayırıq.

M. F. Kırzioğlunun tərtib etdiyi Dədə Qorqud yurdu xəritəsində Borçalı İçoğuzdadır [69, s. 6]. Oğuznamələrdəki Ağzıbörü (börü ağzı) toponimilə bağlamda qeyd edək ki, hələ erkən orta əsrlərin tarixi məxəzlərində, o cümlədən Gürcü xronikaçıları Cavanşirin, Sumbat Davitisdzenin salnamələrində, ərəbcə «Aləmin hüdudu» kitabında, başqa mənbələrdə Borçalı məkanında Börüdüzü (Berduci) çayının, Börüdiki dağının, Corabör mahalının adlarına rast gəlirik [87, s. 14]. Və Borçalı (Barsıl) etnoniminin əsasında məhz börü (börcə) rəmzinin durduğunu bir daha xatırlatmaq istəyirik.

Oğuznamələrdəki «zölmət ölkəsi», Musa Qalakətlidəki «gecəyarısı ölkəsi» və Borçalı ərazisinin identləşdirildiyi Qoqarendəki (Göyərən) Qaranlıq dağ (Qara dağ), elə də indi Başkeçidin o üzündəki Qaranlıq dərə arasında uyarlıq zənn edirik.

Bildiyimiz kimi, «Dədə Qorqud»da bir neçə Dərbənd (Darbənd) var – Dəmirqapı Dərbənd, Qapılar Dərbənd, Qapılı Qara Dərbənd, Qara Dərbənd. Bunların eyni, bir məkan olmadığı, onların mətndəki coğrafiyasının müəyyənləşdirilməsi yönündə elmi ədəbiyyatda gərəkli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Qazan xanın min qoyun saxladığı Qapılı Dərbəndi Türkiyəli qorqudşünas O. Ş. Gökyay Daryal (Darboğaz) qapısı hesab etmişdir [64, s. 24]. Pənah Xəlilov ikinci boydakı Dərbəndlə bağlı qeyd edir: «Qazan xan Gürcüstan ağzında (sərhədində) otururmuş. Demək, Qazan ovda olanda gecə ikən onun ordusunun üstünə gələn Şöklü Məlik yalnız Gürcüstan tərəfdən hücumə keçə bilərdi... Şöklü Məlik bir gecəyə yağma yerinə çatdığı kimi, Qazan xan da təcili geri dönəndə ov yerindən səhər tezdən çıxıb öylə (günorta) vaxtı ordusuna çatmışdır. Dastanın bu boyunda Qazan bəy Kür–Araz qovşağındakı qışlaq ordusuna deyil, Göycə dağlarında yerləşən Altuntaxt adlı yaylaq yurduna qayıdır» [64, s. 23]. Görkəmli alimin qeydlərindən hiss olunur ki, o da bu Dərbəndi «Gürcüstan ağzına», Borçalıya, Göycəyə yaxın qəbul edir. Bu məntiqli mülahizələri biz də dəstəkləyirik. Və üstəlik də, mühüm bir tarixi-coğrafi faktı xatırlatmaq istəyirik. Belə ki, ortayüzlər qaynaqlarında Borçalıdakı Xram (Anaxatır) çayının yuxarı yarığının adı Darbənd verilmişdir [112, s. 34, 52; 87, s. 51]. Bu yer indiki Arıxlı, Kolayır,

Kosalar kəndləri yaxınlığında çayın dərin məcrası, ikitərəfli yarıqan, həqiqətən dar bənd olan yerdir.

Onu da xatırladaq ki, Bəkil Oğuzdan köç eləyib, təzə yurd yeri seçməkdən ötrü «doqquz түмән Gürcüstan ağzına varıb qonur», Bozdağı aşiban iki çay arasında vətən tutur [29]. Qazaxla Borçalı arasındakı dağa Bozdağ deyilir və Borçalı çökəyi əsasən Ehram, Dəvəd (Borçalı) çayları arasındadır...

Daha bir maraqlı fakt: Ortayüzlərə aid qaynaqlarda Soğanlıq kəndinin günbatar səmtində böyük bir ərazinin adı Qorqud anılmışdır. Belə ki, Səfəvi hakimi Şah Səfinin Borçalıya yürüşünü təsvir edən salnaməçi Vaxuşi yazmışdı: «O, Soğanlıqdan günbatar səmtə Qorqud adlanan yerdə tərə üstündə şah evi tikdirdi...» [112, s. 34]. Həmin salnaməçinin coğrafi əsərində belə bilgiyə rast gəlirik: «Kürün sahilində Kurkut (Qorqud) adlı bar-bərəkətli vadi var və indi ona Soğanlıq deyilir, bu vadidəki Kürdən Yağlıcaya qədər uzanan sahə burada şah dövələri dayandığı səbəbindən indi Karvan adlanır» [112, s. 52]. Yenə həmin şahzadə Vaxuşi Baqrətəninin 1721-ci ilə aid siyahısında Qorqud adlı oba, yenə o çağlara aid Gürcü dilindəki «Dəsturüləməldə» (təlimatnamədə) Soğanlıq–Qorqud, 1794–1799-cu illərdə Gürcü şahzadəsi İoannın (Yuhanın) yazıya aldığı əhalisayımında da Qorqudoba toponimi xatırlanmışdır [87, s. 46–51]. Qorqud obası Tiflislə Borçalı arasında çox mənzərəli, arxa tərəfi dağlı, ön tərəfi düzəngahlı yerdir, buradan baxanda bütün Borçalı ovuc içi kimi görünür...

Dədə Qorqud ünvanlı Ağbaba, Ağcaqala, Ağılğan, Ağqaya, Ağsaqa, Aladağ, Altuntaxt (Altunqala), Azgəyliyə, Babakər, Bayat, Baydar, Baytallı, Bəytəkər, Bozdağ, Bozoğ, Buzçay, Buzbulaq, Cabbagca, Cızıqlar, Çaxmaxlı, Darvazqala, Dəllər, Dəliklidaş, Dumanaşan, Günortac, İmir, Keçəlqora, Keşəli, Kəpənəkçi, Kolayır, Kosalı, Qabal, Qaçaqan, Qamışlı, Qaracıq, Qaradərə, Qaraqala, Qaranlıqdağ, Qaratikən, Qazılıq, Qocalı, Qombor, Quruçay, Quşçu, Lök, Ovdərə, Port-port, Sadaxlı, Sallaxana, Sarıyal, Sarpdərə, Sarvan, Sənəkuçan, Sürməli, Şeytanlı, Şindi, Şirək, Tapan, Təkəli, Tumanin, Tüllər, Ulaşlı, Üçox, Yağlıca, Yavıqlı, Yırğanca... yer adları [35, s. 13–14; 85, s. 146–226; 34, s. 15–34] eyni

və oxşar şəkillərdə Borçalı mahalında da da var. Borçalıdakı Ulaşlı kəndinin adı da Dədə Qorqud soraqlıdır. Oğuzların ov yeri Tumanin (Dumanis), oğuz qoyunçularının yaylağı Ağlağan, Qazan xanın yurd yeri Altuntaxt da Borçalıdadır, yaxud Borçalıya yaxındır.

«Dədə Qorqud»un Borçalı izlərinin belə əhəmiyyətli cizgiləri həm milli ədəbi gələnlərimizin bütövlüyünə dəlalət edir, həm də bu möhtəşəm yazılı abidəmizin coğrafiyası, tarixiliyi problemlərinin incələnməsinə müəyyən işıq salır.

Qəhrəmanlıq eposumuz «Koroğlu»nun Borçalıyla, Borçalı ədəbi mühitlə də bağlılığı maraqlıdır.

Koroğlu Borçalının Qoçulu kəndi yanındakı Koroğlu qalasında qərar tutubmuş, o, 7777 dəlisini döyüşə haraylayanda bu qalanın başında yeddi tonqal çatdırarmış, hər dəli əlində bir alov lopası yana-yana düşmənin üstünə gedərmiş [12, s. 212] – bölgədən toplanmış əsətir-folklor parçalarında belə nəql olunur. Həmçinin el söyləmələrinə görə, Koroğlu Borçalının Yastıqar, Babakər, Ləlvər dağlarında, Sarpdərədə cövlan edirdi; Koroğlu Borçalının Körpülü əlində məskən salır, Kür qırağında binə qurur, sonra «sən kür, mən kür» deyib buradan uzaqlaşır; Koroğlunun Qıratı Koroğlunun qıryatıdır (Borçalıda qeyrət sözünə qıryat deyərlər) və Qırat Qarapapaq atlarından törəmişdir; Eyvaz Qarapapaq Tərəkəmələrindəndir, Cünun Qarapapaq aşığıdır.

Borçalıda yayılmış söyləmələrdə [57] Koroğlunun yurdu, qalası Qocordadır, o, yaxın-uzaq məmləkətlərə oradan yürüşə keçir, qocalıqda da qalaya çəkilir, xan Eyvazla orada ömür sürür, oradan Borçalıya, Borçalıyla uzanıb gedən karvan yollarına göz qoyur, Başkeçid dağlarında, Qarayazı düzündə, Bolus ormanlarında ova çıxır, Kür qırağında şücaət göstərir. Ahısqa variantında Cəmlibel Gürcüstanın Şayşet dağlarındadır, indi də oralarda Koroğlunun sarayının, at töyləsinin xarabaları nişan verilir [71, s. 130]. «Koroğlu»nun Gürcü versiyasında [31] əfsanəvi Çənlibel Gürcüstanda, hətta bir variantda konkret olaraq Zalqadadır. Koroğlu meshet variantında Gürcüstanın sıx ormanlarında, sıldırım qayalı mağaralarında yaşayır; acar və Kartli variantlarında Trialet (Başkeçid–Ərcivan) dağ-

larında, Ahılkələk tərəflərdə, Qaxet variantlarında Sardaxlıda–Sadaxlıda məskən salır; ingiloy variantında Koroğlunun atası Alazan (Qabırrı) çayı sahilində at otarır, Yorda (Qaraçöpdə) səhər çayını içir, Pərvanə gölü qırağında günorta yeməyini yeyir, Koroğlu dəliləri Tiflisə qız qaçırmağa gəlirlər, Aşıq Cünun tez-tez Tiflisə saz məclislərinə təşrif gətirir, Kaloğlan oğurladığı atı Batuma aparır.

İ. Yevlaxovun (Evlaxişvilinin) «Şamlıbel dərəsi» povestində Koroğlu Eyvazla birlikdə Qocor qalasında yaşayır, müxtəlif yerlərə hücumə keçsə də, axırda buraya qayıdır, onun daimi məskəni Qocordur. Gürcü dramaturqu Zurab Antonovun «Koroğlu» faciə-sində də Koroğlunun dayaq nöqtəsi Qocordadır. Gürcü yazıçısı, publisist Zaxari Mtatsmindeli-Çiçinadzenin qələmə aldığı Koroğlunun qocalığıyla bağlı hekayət-fraqmentdə hadisə [39, №147, 1878] Borçalıda vaqe olur: Koroğlu Bolnis meşəsində ova çıxır, burada çiyini tufəngli bir naxırçıya rast kəlik. Koroğlu bu dəmirlə maraqlanır, naxırçının tətiiyi çəkməyilə camışın yerə sərilməyi bir olur. Koroğlu öz-özünə deyir: Tufəng ki çıxdı, daha gücsüz, qüvvət-sizsən. Bu epizodu Rapiel Eristavi nəzmə də çəkməşdir. Azərbaycan dastanının Koroğlunun qocalığı qoluyla, bu qoldakı: «Tufəng çıxdı, mərdlik getdi, hay-haray!..» sədələriylə [11, s. 326] səsləşən həmin hekayət barədə Valeh Hacıyevin bu fikrinə biz də şərikik ki, Z. Mtatsmindeli epizodu Bolnisdə Azərbaycan kəndlərindən toplamışdır [59, s. 51]. Aşkarlanır ki, Koroğlu şücaətlərinin Gürcülər arasında yayılmasında onların qapıbir qonşuları olan Borçalı–Qarayazıdakı yerli Azər Türklərilə mehriban ünsiyyətdə olmaları mühüm rol oynamışdır.

Borçalının Dona çayının şərafinə də «Koroğlu»da tərifləmə qoşquları var [70, s. 481; 17, s. 52]:

«Endim, seyr elədim Dona suyunu»;

«Hayqırdım Qıratı, keçdim Donadan»;

«Mindir Qırı gəzdirməyə,

Dona çayın üzdürməyə»;

«Dona çayını üzməyə

Qırat bir qəvvəs olaydı»;

«Biz düşdüük Dona çayına»...

Dona ırmağı qaynaqlarda Borçalı, Dəvədüy, Debeda adlarıyla da bəllidir və bu çay öz başlanğıcını Loru səmtlərdən götürüb, Borçalı obalarından, Ağcaqala yanından keçir, Ehram (Anaxatır) çayına qarışır.

Eposda Eyvazın soyu Təkə, Cünunun soyu Təhlə nişan verilir.
Koroğlunun dilindən:

*Bu gün itirmişəm Eyvaz balamı,
Yazın, Təkəlidən dəllərim gəlsin.*

Dastanın bir yerində Eyvaz xan qürrələnib deyir:

*İgidlikdə vardır eldə adımız,
Aşığı, bizə təkə-türkman deyirlər.*

Cünun da bir yerdə zilə çəkir:

*Mən aşığı, Təhlədənəm,
Tək evli Təhlədənəm...*

«Koroğlu»nun Paris nüsxəsi «Koroğlunun əsl-nəsəbi Təkə-Türkmandandı» – sözlərilə başlanır, «Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsində də tez-tez «təkəlidir elim» ifadəsi işlənir [50, s. v. T-140; 6, №3, №9, 1990]. Borçalıda Təkəli, Təhlə kəndləri bu gün də var.

Təkəli Türkman qövmüdür, bu təkəlilər Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsində böyük rol oynamışlar, onun ordusunun ön cinahını təşkil etmişlər, sonralar Şah Abbas təkəliləri də qılıncdan keçirmişdir. Bu soyun Borçalıda məskunlaşma tarixi xeyli qədimdir. Monqol-tatar yürüşləri səbəbindən bu yerləri tərk etmiş təkəlilər qaraqoyunlu səltənəti tərkibində yenidən buralara qayıtmış, oturaq obalar qurmuş, yaylaqlar tutmuşlar.

Osmanlı variantında Koroğlu qaraman qövmündən göstərilir. Bu faktın işığında xatırladaq ki, tarixdə Borçalıda da qaramanların özünəxas izləri var. Qaramanların kökü də qıfcaq Qarapapaqlara gedib çıxır, sonra onlar qaraqoyunlu səltənətini quran ellərdən olmuşlar, qaraqoyunluların Borçalıya yürüşlərində qaramanlar da mühüm rol oynamışlar, səfəvilərin ordusunda əsas cinahlardan birini qaramanlar tutublar, 1560-cı illərdə Borçalının Yağılca düzündə çadır qurmuş Səfəvi ordusunun sərdarlarından biri Qaramanlı Bayram bəy olmuşdur [87, s. 29]. Sənədlərdə Borçalı xanlığında Qaramanlı yer adları da anılır: Gürcü tarixçisi Vaxuşti

Baqrationinin salnaməsində, 1701–1711-ci illərə aid əhalisayımında Kürüstü-Dəmirçihasanlının Fərmanlı–Qaramanlı obasına, İstanbul arxivindəki «Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri»də [110, s. 59, 63, 156, 219] Baydar nahiyəsinin Qaramanlı, Dəmirçihasanlı oymağının Alağac–Qaramanlı, Şərəfəddin–Qaramanlı, Ağcaqala nahiyəsinin Təkəli oymağının Qaramanlı camaatlarına rast gəlirik. Beləcə, Koroğlular yetirmiş qaraman, Eyvazlar yetirmiş təkəli, Cünunlar yetirmiş təhlə əşirətlərinin Borçalı mahalındakı qövmələri də elə Koroğlu qeyrətli, Eyvaz şücaətli, Cünun eşqlidirlər.

Göycədə yazıya köçürülmüş «Telli xanımın Çənlibelə gətirilməyi» qolunda oxuyuruq: «Dəmirçioğlu hər yerdə qırdırmasına qırdı yolun damarını. Şamlıxdan enib üz qoydu Ərzuruma. Babakərdə soluğunu dərib, toqqanın altını bərkitdi. Dəvədəyəndən keçib üz qoydu Yastıqar səmtinə» [63, s. 279]. Buradakı Babakər dağı Borçalıda qəlbi dağdır, Dəvədəyən məşhur Dona (Borçalı–Dəvəd) çayıdır, Yastıqar Başkeçidin uca zirvələrindəndir. Dəmirçioğlu, Dəmirçihasanlı adlarını eyniköklü düşünürük.

Koroğlunun:

Tanrıdan dövlət istərəm,

Qaxetdə bir bağım ola!.. –

deyimində [114, s. 95; 11, s. 109] diqqəti çəkən mətləb aşkarlanır. Axı, müəyyən çağlarda Borçalılıların Qaxetdə bağ yeri olmuşdur və bir də bu gün də Qaxetdə Qaraçöp adında yeddi para elatımız var.

«Koroğlunun Gürcüstan səfəri» adlı dastan qolu [14, s. v. 490] az yayılsa da, maraqlı məzmunu malikdir. Burada Koroğlu Gürcüstan dağlarında qəhrəmanlıqlar göstərir, ədalət bayraqdarı tək çıxış edir.

Tiflis–Borçalı–Qarayazı–Qaraçöp tərəflərdə də Koroğlunun mərdliyi rəğbətlə anılıb, Koroğlunun şöhrəti dildə–ağızda dolaşır.

Hələ XIX yüzilin əvvəllərində alman yazıçısı Baron Avqust fon Haksthauzen Borçalıda olarkən kor mehtərdən və onun oğlundan Koroğlu haqqında şirin, maraqlı hekayətlər eşitmişdi; bu hekayətlərdən birində erməni Həmzənin Koroğlunun Qıratını qaçırması nəql olunur [73, s. 149]. Bu da əhəmiyyətlidir ki, polyak şairi Aleksandr Xodzkonun topladığı məşhur variantla bu hekayət səsləşir.

Uzun qış gecələrində Tiflisin Şeytanbazar çayxanalarında Azər Türk aşıqların mərd Koroğlunun məhəbbəti, xan qızını qaçırması, igidliyi, qoçaqlığı barədə saatlarla söhbətlərini, oxumalarını dinləmiş Gürcü xalq şairi İoseb Qrişaşvili də «Köhnə Tiflisin ədəbi boheması» adlı xatiratında yazmışdır: «Biz qarabəxtli qaçaq Koroğluyu, onun müxtəlif sərgüzəştlərini və ürəyəyatan mahnılarını sevirdik. Koroğlunun atının tərifini hamı əzbərdən bilirdi» [78, s. 209]. Gürcü xalqına Koroğlunu sevdirenlər məhz bizim aşıqlar, Borçalı saz ustaları olublar.

«Koroğlu» Borçalıda toyların, saz-söz yığnaqlarının həməşə bəzəyi olub. Bunu sübutlayan dəlillər çoxdur.

Gürcüstan əlyazmalar institutundakı «کور اوغلی» («Koroğlu») yazılı dastan nüsxəsi [50, s. v. T-140] bilavasitə Gürcüstanda, Borçalı ədəbi mühitində yaranmışdır*.

Qarayazılı şair Mirzə Mehdi Vəlizadənin Qori müəllimlər seminariyasında oxuyarkən doğma kəndi Qacalardan (Hacılar-Kosalıdan) yazıya alıb, «Qafqazın yerlərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi» jurnalında Rus dilində çap etdirdiyi «Koroğlu» haqqında bilgiler və qoşmalardan örnəklər [101, №9, 1890, s. 121–126] dastanın Borçalı–Qarayazı variantından bir hissədir. Mirzə Mehdi Koroğlunun Trialet dağlarında məskən qurduğunu bildirmiş, xatırlatmışdır ki, Koroğlu həm də gözəl saz çalıb oxumağıyla məşhur olub.

Onun doğma kəndi Qacaların aşıqlarından yazıya aldığı Koroğlu nəğmələrindən ikisi Koroğlunun qocalıqda söylədiyi, biri Bəyazid səfərində Eyvazı sınağa çəkdiyi qoşmalardır və birinci qoşma daha çox orijinaldır:

*Xan adam göndərsə bizim tərəfə,
Kükürüyüb-kükürüyüb hirslənməlidir,
Müxənnəs namərdi vursa qoç oğlan,
Bürüşüb toyuq tək səslənməlidir.*

*Ordu gəldi, dörd yanıma düzüldü,
Hayıf, cavanlıqdan əlim üzüldü,*

---

* Bu barədə sonra söhbət açırıq.

*Tüfəng icad oldu, mərdlik pozuldu,
Əyri qılınc qında paslanmalıdır.
Çağır bir allahı, min gəl Qırata,
Düşman qabağında qız, gəl qıryata,
Dur yaxa-yaxaya, surat-surata,
Qoçlar sufatından yaslanmalıdır.
Koroğlu söylənir adü-sanından,
Quş da uça bilməz bu meydanından,
Köhlən köpüyündən, insan qanından,
Çəkmə dolub, paltar islanmalıdır.*

Gürcüstan əlyazmalar institutundakı şeirlər dəftərlərində, Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivinin Ziya Borçalı fondundakı cüng-bayazda* xeyli Koroğlu mahnılarına rast gəlirik [50, s. v. S-

---

* Ziya Borçalı kimi tanınmış Ziyəddin Yusif oğlu Əfəndiyev (1902–1965) Borçalının Arıxlı kəndindəndir. O, Qori müəllimlər seminariyasını bitirmişdi. Gürcüstanda Azərbaycan təhsilinin, ədəbi ənənələrinin inkişafına mühüm xidmətlər göstərib, Borçalı məktəblərində müəllimlik edib, iyirmi beş il Tiflisdəki dövlət pedaqoji institutunun Azərbaycan bolumündə mühazirələr oxuyub, dərslər vəsaitləri hazırlayıb, ədəbi-tənqidi məqalələr, şeirlər yazıb.

Həmin «جنگ بیاد» (cüng-bayaz) iki dəftərdir. Şərti olaraq Ziya Borçalı cüng-bayazı adlandırdığımız bu topluda tərtibçinin xoşlayıb seçdiyi, Borçalı tərəflərdə yayılıb-sevilmiş şeirlər cəmləşdirilmişdir. Belə ki, burada bayatılar, xalq dastanlarımızdan qoşularla, Füzulidən, Qaracaoğlandan, Vidadidən, Vaqifdən, Tufarqanlı Abbasdan, Xəstə Qasımdan, Qurbanidən, Zakirdən, Ələsgərdən örnəklərlə yanaşı, Borçalı–Qarayazı–Ahısqa ədəbi şəbəkəmizin bəlli və nabəlli şairləri Zabit, Allahverdi, Abbas, Əliyar, Qəmbər, Dəli Yusif, Qərəni, Kəlbi, Molla Xalis, Molla Əhməd, Molla Mustafa, Nəbi, Məhəmməd Şindili, Xəstə Həsən, Sadıq, Heydər bəy, Cabbar, Şenlik Baba, Talıb, Şəkərhanım, Əmrəh, Qəhrəman, Mirsis, Mehdi, Abdulla, Sona xanım... kimi şairlərin şeirləri diqqəti çəkir. İkinci dəftərin bir neçə səhifəsində çap xəttilə qeydlərdən aşkarlanır ki, dəftər 1903–1906-cı illərdə Tiflisdə Məhəmməd ağa Şahtaxılının mətbəəsində buraxılıb; bir səhifədə də əl xəttilə yazılıb: «Сія книга Зяддина Эфендиева, 1914» (bu kitab Ziyəddin Əfəndiyevindir, 1914) [16, f. 533, s. v. 63, 64, s. 89]. Ziya Borçalı 1902-ci il doğumludur, 12 yaşında belə cüng-bayaz tərtibləyə bilməzdi və deməli, 1914-cü il bu cüngün ona çatdığı

2385; 50, s. v. S-2519; 16, f. 533, s. v. 63, 64]. Bunlar məhz Borçalıda, Tiflisdə daha çox yayılmış nümunələrdir. Gürcü əlifbasıyla dəftərlərdəki qoçaqlamalar: «İki dərya arasında gənim var», «Bəylər, biz səhra qurduyuq», «Bağdaddan gələn beş durna», «Getmə, dağlar, səndən xəbər alayım», «Çox iyidlər namus-ara gətirdik», «Mən yarımın əllərinə», «İllərnən arzumanın çəkərem», «Uca dağlar başında», «Axırda çıxdı meşədən» misralarıyla, Ziya Borçalı cüngündəki nəğmələr: «Dəlilərim, bu gün dava günüdür», «Təzə sövdəgər olubsan», «Üç yaşından beş yaşına varanda», «Həmzə, atı yaxşı saxla» misralarıyla başlanan şeirlərdir.

Gürcü əlifbasıyla Koroğlu qoçaqlamalarının çox qismini Dilarə Əliyeva çap etdirmişdir [2; 46]. Ancaq qalan nümunələr işıq üzü görməmişdir.

Məsələn, bir gəraylı örnəyi:

*Bəylər, biz səhra qurduyuq,
Quzu çapmaqdır işimiz.
Qoçaq aslanlar yaylağı
Sarpqayadır daşımız.*

Sarpqaya deyəndə Başkeçid dağlarındakı Sarpqala və Sarpqaya yada düşür.

Borçalının kamil ustadı Hüseyin Saraclının söyləməsində «Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi», «Bolu bəy və qoç Koroğlu», ustad aşığı Aslan Kosalının söyləməsində «Ağcaquzu» («Pərzad xanımın Çənlibelə gəlməsi») qolları [63, s. 218–261; 77, № 4, 1991, s. 62–83; 5, s. 50–74] «Koroğlu»nun Borçalı söyləmələridir. Bu qollar məzmun, süjet etibarilə özünəxasdırlar. «Ağcaquzu»da Koroğlunun Təkə-Türkman xanının qızı Bilqeys xanımdan doğulan oğlu Ağcaquzunun Pərzad xanıma vurulması, bu yolda onun başına gələn olaylar və nəhayət, qoç Koroğlunun həlledici köməyilə qəhrə-

---

tarixdir, dəftər bu tarixdən əvvəlidir. Birinci dəftər ondan da əzəlidir. Və xatırladaq ki, Ziya Borçalının atası Həsənxocalı Allahyarlar nəslindən Yusif əfəndi Allahyar oğlu Türkiyədə ali ruhani təhsili almış, dövrün savadlı adamlarından sayılmış, Borçalı qazısı olmuş, gözəl şeirlər yazmışdı. Yəqin, bu cüng-bayaz onun şəxsi saxlanclarındandır.

manın arzusuna yetməsi nəql olunur. Əhəmiyyətlidir ki, dastanda Həzrət Əli bir nurani qoca sifətində sağ əlini qoç Koroğlunun kü-rəyinə vurub ona igidlik badəsi içirdir, Koroğlunun qılincı Həzrət Əlinin qılincına dəydiyinə görə yenilməz olur [77, № 4, 1991, s. 62–83].

Borçalı–Qarayazıda ən möhtəşəm qalalar, ən vüqarlı qayalar Koroğlu adını daşıyır. Qocor yaylağındakı, Trialet (Başkeçid-Ərcivan) dağlarındakı, Ahısqa tərəfdə sıldırım qayalar arasındakı, Qaçğan kəndindən yuxarıda Babakər dağındakı, Ağəmmədli kəndinin üst yanında sıldırım Qızıl qayadakı, Saraclı, Faxralı, Abdallı, Qoçulu kəndlərinin yanındakı əzəmətli qayalara, qalalara, Başkeçid dağlarındakı Sarpqayaya... Borçalılılar Koroğlu adını yaraşdırıblar və bu qalalar, bu qayalar, bu dağlar burada yurd qeyrəti, yenilməzlik, ucalıq rəmzləridir.

Saf məhəbbətin ədəbi abidəsi «Aşıq Qərib» dastanımızın ən çox Tiflislə, onun yan-yörələrilə bağlılığı daha qabarıqdır. Dastanın bir çox variantlarında Qərib tiflislidir, o, Tiflisin ətraflarında və Tiflisdə yaşayıb.

Bəlli olduğu kimi, dastanın ilkin variantları görkəmli Rus şairi M. Y. Lermontovun «Aşıq Qərib» nağılında da öz əksini tapmışdır. Nağılda Aşıq Qərib də, sevgilisi Mahul-Mehri də əsil-nəsilliklə tiflislidir. Aşıq Qərib Tiflisin sazlı-sözlü eşq əhlidir, Mahul-Mehri Tiflis qızlarının ən gözəlidir, onlar Tiflisdə toy məclisində bir-birini görüb sevişmişlər. Nağılın bir yerində Qərib «Tiflisli səuyah» («странник из Тифлиса») adlandırılır.

1892-ci ildə Həbib bəy Mahmudbəyovun Şamaxıda yazıya aldığı nüsxədə Qərib də, onun rəqibi Şahvələd də tiflisli kimi verilmişlər [116, s. 30]. Qazağın Şıxlı kəndində yazıya alınmış variantda Hələb paşası tiflisli Qəribin təşrif gətirdiyini biləndə soruşur: «Elə gözəl şəhəri qoyub niyə gəlib?» [116, s. 28].

Azərbaycan dastanı əsasında düzəldilmiş Gürcü versiyasında (variantında) hadisələr Tiflisdə başlanır, Qərib və Şahsənəm tiflislidir, Qərib qürbətdən qayıdanda Qocora, Tiflisə vətən deyərək yandırır [52]. Kabardin və Şimali Qafqazın Türk xalqlarının

variantlarında da hadisələrin başlanğıc nöqtəsi Tiflis şəhəridir, qəhrəmanlar Tiflis sakinləridir [116, s. 177].

Dastanın müəyyən variantlarında Qərib Tiflisin ətrafında yaşayır. Və Tiflisin ətrafları, yörələri məhz Azər-Qarapapaqların yığcam yaşadıkları Borçalı–Qarayazı, Muxran çökəkləridir.

Dastanın əsas variantlarında hadisələr üç şəhərdə cərəyan edir: Təbriz–Tiflis–Hələb. Bunlardan Təbriz bəzi variantlarda ümumiyyətlə yoxdur, bəzilərində də öteri xatırlanır; Hələb Ərzurumla, başqa şəhərlərlə əvəzlənir. Tiflis isə bütün variantlarda var, əsas məkan Tiflisdur.

Qərib yuxuda Tiflis şəhərində cənnət misallı bir bağda ceyran misallı gözəl bir qızı – tiflisli Xacə Sənanın qızı Şahsənəmi görüb, buta alandan sonra Tiflisə bağlanır. Qəribin (Rəsulun), onun anasının, bacısının, kiçik qardaşı Heydər in ilk öncə dayandıqları Kotan dağı Borçalı mahalının Bolus-Kəpənəkçi səmtlərindəki, şair Alxas ağanın qoşmalarında da tez-tez adı çəkilən Kotan arxını, Kotan dağını [54, s. 37] yada salır.

Qəribin Tiflislə qohumluğu əzəlidir. Bu xüsusda açıqca deyir:

Xacə adlı bir qohumum var burda

və ya:

Üç gözəlin biri bizə qohumdu.

O, Tiflisdə nurani, ipəyi qarıyla, çayçı Dəli Mahmudla dostlaşır. Tiflisdə aşığa, şeirə yüksək qiymət verildiyinin, şəhər əhlinin aşıqsevərliyinin şahidi olur. Qərib ustabaşı kimi tanınan tiflisli aşıq Güloğlanı mat qoyur, Xacənin evində saz-söz məclisi qurur, bu yığamata Tiflisin ətraflarından (yəni Borçalı, Qarayazı, Muxran ellərindən) sazsevərlər axışib gəlirlər...

Dastan boyunca Tiflisə, onun yan-yörəsindəki yurd yerlərimizə məhəbbət, ehtiram duyulur [13, c. 1, s. 354, 392; 17, s. 52].

Səriştəli mütəxəssis İsrafil Abbasovun üzə çıxardığı bir variantda [17, s. 52] Qəribin qardaşı Heydər onu Borçalıdan keçən Dona (Debed) çayından soruşur:

Başına döndüyüm xan gəmiçilər,

Dona, səndən Qərib qardaş keçdimi?

Və Dona çayı belə tərənnüm olunur:

*Yaz fəslində çanağından daşarsan,
Neçə-neçə dənizləri aşarsan.*

Dastanda Borçalılıların Tiflis quzeyində, Daryal güneyindəki Qaraqalxan yaylaqları belə nəzmə çəkilir:

*Əngərsu irmağım ola,
Bu irmaqdan tez istərəm,
Açıqbaşdan qız istərəm,
Bir davardan yüz istərəm,
Qaraqalxan dağım ola.*

Qərib Tiflisin Ortacala bağlarını belə vəsf eləyir:

*Bağça burda, bağban burda, bar burda,
Heyva burda, alma burda, nar burda.*

Əsərin bir yerində isə deyilir:

Dillərdə dastandır Tiflis alması...

Xatırladaq ki, ortayüzlərdə Borçalının Pətək nahiyəsində Qərib, Qəribüzən, Ağcaqala nahiyəsində Qəribqaya, İncə nahiyəsində Qərib kəndləri olmuşdur [110, s. 132, 173, 184].

Qəribin, başqa surətlərin dilindəki: mayıl-mayıl baxan yar, damaqdan salmaq, irəngim solsun, sınıx könlüm, yollar çamırdır, sarmaşa tikən, yoxdur dərdimin ilacı, dedlər (dedilər anlamında), götrək (götürək), öymüzün dalında (evimizin arxasında) kimi deyim çalarları da «Aşıq Qəribi»i Borçalıya bağlayır.

Qərib dastan qəhrəmanı olmaqla bərabər, bu dastanın ilk yaradıcısı, akademik Həmid Araslının dililə desək, «əsərləri dastan şəklinə keçmiş şair-aşıqlardan biri» [3, s. 69] qəbul edilir.

Qəribin dastanı, lirik şeirləri öz doğma vətəninə – Tiflis, Borçalı tərəflərdə daha geniş yayılmış, sevilmişdir.

Dastanın Borçalı variantlarından ikisi daha çox səciyyəvidir: biri – Daştəpə kəndində Məhəmməd Süleymanovun dilindən Səfurə Yaqubovanın yazıya aldığı nüsxə [14, s. v. 445], biri də – Hüseyn Saraclının söyləməsi [37, s. v. 1].

Hüseyn Saraclının söyləməsi öz tipikliyi və mükəmməlliyilə seçilir. Hüseyn Saraclı variantında özünəməxsus məqamlar çoxdur. Bu, obrazlarda özünü daha aydın büruzə verir. Borçalı variantında Tiflis xanı Sədətli xan surəti diqqəti daha çox çəkir. Bu ad bizə

tarixdə adı keçən Borçalı Sətli Məhəmməd xanı xatırladır. Həmin Sətli Məhəmməd xan Nadir şah çağında Borçalı vəkili qoyulmuşdu [87, s. 38]; o, Loru–Pəmbəyə və Acaqalaya hakim olmuş İsa xanın oğlu olmuşdur, qəbri Ləcbəddinin Xaccaoğlu–Çələbili məzarlığında hərimdə indi də durur, başdaşından hicri 1223-cü (miladi 1807) ildə rəhmətə getdiyi bilinir. Şahsənəmin toyunda Sədətli xan masabə-yidir, davanı yatırdır və Qəriblə Şahsənəmin toyunu o çaldırır.

Poetik örnəklərə gəldikdə deyək ki, burada ustadnamələrdən əlavə üç qoşma var. Birincisi – Şahsənəmin Hələbə qoca pıranidən göndərdiyi «Gedər olsan, o Qərübə de gəlsin» mətləli namə-qoşma; ikincisi – Qəribin qayıdıb Tiflisə gələndə anasıyla görüşəndə sazla oxuduğu «Ana, vallah, mən Qərübəm, mən Qərüb» mətləli qoşma; üçüncüsü də – axırda toyda oxuduğu «Gəldim» rədifli qoşma.

Dastanın bir variantı da Qarayazılı Aşıq Aslanın repertuarındadır [22, № 20–21, 1999, s. 3].

«Aşıq Qərüb»in Ahısqa variantını Valeh Hacıyev Aşıq Etonun ifasında yazıya almışdır [57, s. 93].

Qənaətimiz belədir ki, Qəribin də, dastanın da layla beşiyi Tiflis–Borçalıdır.

* * *

M. H. Təhmasibin haqlı olaraq duyduğu kimi, «azərbaycanlı gənclərlə Gürcü gəncləri arasındakı sevgiyə, məhəbbətə həsr edilmiş dastanlar da bizdə çox olmuş və geniş yayılmışdır» [109, s. 305]. Borçalı igid oğlanlarıyla Gürcü gözəllərinin məhəbbəti mövzusunda örnəklər də olduğunu vurğulamalıyıq.

Və bu baxımdan Hüseyn Saraclının dilindən yazıya köçürülmüş «Gürcü qızınan Qaçaq Kərim» dastanı xüsusilə əhəmiyyətlidir [5, s. 74–93]. Dastanda hadisələr Gürcüstan şahı, ana tərəfdən qıfcaq Qarapapaqlara bağlı Tamaranın vaxtında – XII əsrdə Tiflisdə, Borçalıda, Türkiyədə cərəyan edir, Şah Tamaranın qızı Roza xanımı Burçalı oğlu Kərimin Türkiyə sərdarı Mehmet paşanın sarayından əsirlikdən xilas etməsi nəql olunur. Baş qəhrəman Burçalı (Borçalı) Kərimdir. O, Quşçu xanından atasının qisasını alaraq, qaçaq düşür, mahalda öz mərdliylə ad-san qazanır. Gürcü əsilzadəsi Roza xanımın Türk paşasına satıldığını eşidən Kərim əvvəlcə «əzəli, mən

Türkə müxənnət olmaram» söyləyir, mərdliyi daha üstün tutur, Roza xanımı azad edir.

Kərim Borçalının igidi olmaqla bərabər, həm də şirin təbli aşığıdır. O, yeri düşəndə qılınc qurşayıb meydana atılır, yeri düşəndə telli qopuzu dilləndirir:

*Ağamı çağırıb düşmüşəm yola,
Boşşalı elinə gedəcəyəm mən.
Qoymaram tək anam qüssəli qala,
Boşşalı elinə gedəcəyəm mən.*

Kərim Roza xanımla Pərvanə gölünə çatır, Başkeçidə gəlir, bir qocanın mehmanı olur və onda belə deyir:

*Qoca, uyma seyraqublar felinə,
İnanmayan düşmənlərin dilinə,
Şükür, gəldik Boşşalının elinə,
Allahı sevərsən, qonaq al bizi.*

Dastanda Gürcülərlə Borçalılıların əzəli mehribanlıığı maraqlı cizgilərlə əks olunur.

«Əsli–Kərəm», «Şəhriyar–Sənubər», «Məhəmməd və Gürcü qızı», «Gürcü qızı» («Becan oğlu Məmməd», «Cəlali Məmməd»), «Mir Qasım və Gürcü qızı», «Pəri xanım Gürcüstanlı», «Qurbani», «Tahir–Zöhrə» və başqa dastanlar, dastanvari əhvalatlar da Tiflisə, Borçalıya müəyyən dərəcədə bağlılıq baxımından diqqəti çəkirlər.

* * *

Dastanlarımızda Tiflis şəhərinin adı çox hallanır. Bu münasibətlə Məhərrəm Qasımlının fikri yerinə düşür: «Orta çağ kontekstində Tiflis, Tiflis şəhəri, Tiflis mahalı folklor biçimlərilə dastan yaddaşında yerləşmiş tarixi-estetik qənaət indiki anlamda başa düşülən Borçalı aşıq mühitini ehtiva edir. Başqa sözlə, folklor qaynağındakı «Tiflis» təsəvvürü müəyyən şərtlilik daxilində çağdaş «Borçalı aşıq mühiti» sənət şəbəkəsinin, demək olar ki, əvəzedicisidir» [75, s. 210]. Həmin sözləri «Şeyx Sənan»a, «Aşıq Qərib»ə, başqa dastanlara, «Şəhriyar» əsərinə də şamil edə bilərik, onlardakı Tiflis deyimi öz birbaşa anlamıyla yanaşı, məhz Borçalı–Qarayazı anlamlarıyla da üst-üstə düşür.

XVIII əsrdə ədəbiyyat xəzinəmizə qovuşmuş intibah məzmunlu «Şəhriyar» yazılı lirik-epik əsərinin Borçalı–Qarayazı–Tiflis ədəbi məkanımızla, ədəbi mühitimizlə bağlılığı məntiqə möhkəmdir.

Ədəbiyyatşünaslardan Əlyar Səfərli «Şəhriyar»ın «Qazax və Borçalı nahiyələrində meydana gəldiyi» [84, s. 24]; Nizami Cəfərov «Gürcüstan ağzında yarandığı» [111, № 8, 1990, s. 84; 28, s. 152]; Lalə Əliyeva «Qazax–Borçalı regionunda yarandığı» [47, s. 105]; Sevil Mehdiyeva: «Qazax–Tiflis istiqamətli regiondan kənar olmayan bir ərazidə yaşayıb-yaradan xalq yazıçılarının qələminin məhsulu» olduğu [83, s. 10]; İbadət Rüstəmov: «məhz Borçalıdan olan bir şəxs tərəfindən yazıldığı» [21, s. 35] mövqeyindədirlər.

Mütəxəssislər belə qiymətləndirirlər. «Şəhriyar»ın Tiflis–Borçalı–Qarayazı–Qazax ədəbi məkanımızla bağlılığı məsələsi heç kəsə də şübhə doğurmamalıdır. Çünki bunu əsərin özü deyir.

Bəri başdan xatırladaq ki, «شهریار» («Şəhriyar») adlı əlyazması Bakıda arxivdə saxlanır. Əlyazı qara meşin cildədir, uzununa açılır, mətn qara mürəkkəblə, ərəb hürufatıyla şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılıb, 131 vərəqdır. Son vərəqin qoparıldığı hiss olunur. Bir vərəqdə hicri 1245-ci (miladi 1829/30) ildə yazıya alındığına və ya köçürüldüyünə işarə edilmişdir [15, s. v. B-2656].

Hələ 1920–1930-cu illərdə S. M. Mümtaz «El şairləri» toplusunda Şəhriyar adlı bir şairin əsərləri kimi durnalara ithaf olunmuş qoşma və bülbülə həsr olunmuş gəraylı dərc etdirmişdi [41, c. 2, s. 254–255]. Maraqlıdır ki, həmin şeirlərə «Şəhriyar»ın əlyazma nüsxəsində də rast gəlik [84, s. 105, 75] və həmin şeirlər hər iki məxəzdə, demək olar, eynidir*. Belə nəticə hasil olur ki, hələ o vaxt bu əsər (yaxud onun şeirləri) S. M. Mümtaza, ya da bu şeirləri ona söyləmiş şəxsə bəlli olmuşdu.

Tədqiq baxımından bu əsərdən ilk dəfə 1956-cı ildə Həmid

---

* Qeyd: «Durnalar» qoşması «El şairləri»də beş bənd olduğu halda [41, c. 2, s. 254], «Şəhriyar»ın çapında şeirin yalnız son bəndi getmiş, həm də ətəkdəydə bu qoşmanın əvvəlinin əlyazmasında düşdüyü bildirilmişdir [84, s. 105]. «Şəhriyar»ın gələcək nəşrlərində bu şeirin əvvəlki bəndlərini S. Mümtaz nüsxəsinə əsasən bərpa etmək olar.

Araslı bəhs etmiş [3], sonralar onu Əlyar Səfərli daha geniş tədqiq süzğəcindən keçirmiş, nəşr etdirmişdir [102; 103; 84]. Nizami Cəfərov əsərin poetikasını [111, № 8, 1990; 28], Sevil Mehdiyeva dilini [82; 83], Lalə Əliyeva bədii məziyyətlərini [47] tədqiq etmişlər. Əsər barədə Əflatun Saraclının [65, c. 1], Araz Dadaşzadənin [36], İbadət Rüstəmovun [21], Afaq Yusifovanın [118] və başqalarının da mülahizələri var.

«Şəhriyar» yazılı dastanının müəllifi hələlik dəqiq bəlli deyil.

«Şəhriyar»ın Azərbaycan əlyazmalar institutundakı nüsxəsilə [15, s. v. B-2656] həmin arxivdə saxlanan Məhəmməd Sadiq bəy Yadigaroglu Tiflisinin yazıb tərtiblədiyi Mirzə Mehdi xan Astrabadinin «تاریخ نادری» («Tarixi-Nadiri») əsərinin əlyazmasını [15, s. v. D-118], həmçinin də Gürcüstan əlyazmalar institutunda «کور اوغلی» («Koroğlu») yazılı nüsxəsini [50, s. v. T-140] tutuşdurduqda xətt, üslub oxşarlığı, epik-lirik parçalarda təhkiyə səsləşmələri duyuruq. Bu da diqqəti çəkir ki, həm «Şəhriyar», həm də Sadiqin tərtiblədiyi şeirlər məcmuəsi arxivə eyni şəxsin – ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadənin* fondu içində daxil olmuşdur. Deməli, «Şəhriyar» da Məhəmməd Sadiq bəy Yadigaroglu Sadiqin* bədii təxəyyülünə məxsus ola bilər. Bir məqam da var: Sadiq bəyin Tiflisdə şah sarayının vəziri olduğu bəllidir və N. Q. Cəfərov əsərin

---

* Qeyd: Əslən şamaxılı olmuş ədəbiyyatşünas Həbibulla (Həbib) Səmədzadə Ə. Qaracadağının, N. Vəzirovun, C. Məmmədquluzadənin, M. Ə. Sabirin, Ə. Haqverdiyevin və başqa ədiblərimizin əsərlərinin tədqiq etmiş, elmi-nəzəri nəşrlərini hazırlayıb çap etdirmişdir.

* Məhəmməd Sadiq bəy Sadiq Borçalının Yadigaroglular nəslindən Mustafa bəyin oğlu olub, Gürcüstan şahı İkinci İraklinin sarayında vəzir rütbəsinə yüksəlmişdi. Məhəmməd Sadiq bəy şair, tarixçi, xəttat olmuş, ana dilindən əlavə ərəb, fars dillərini, Gürcü dilini də mükəmməl bilmişdi. Dediklərimizi Salikin onu məşhur şairlərlə bir sırada yüksək dəyərləndirməsi, «ismi övliya» (adı müqəddəs) adlandırması [72, s. 271], habelə M. M. Astrabadinin tarixi əsərini gözəl xətlə tərtibləməsi də [15, s. v. D-118] doğrulayır. Onun avtonimi tam şəkildə belədir: Məhəmməd Sadiq bəy Yadigaroglu Tiflisi Sadiq. Və burada Tiflisi – nisbəsi, Sadiq – şairlik təxəllüsüdür. O, həm qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs, həm də qoşma, gəraylı, divani janlarında lirik əsərlər yazmışdır.

dilindəki rəsmi üslub amillərindən çıxış edərək, haqlı olaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, «Şəhriyar»ın müəllifi xanlıqlardan birinin sarayında yaşamış (bu baxımdan da M. P. Vaqifi xatırladır), rəsmi üslubu bütünlüklə mənimsəmişdi [111, № 8, 1990, s. 83].

Bəs Sadıq bəy müəllifdirmi, yoxsa köçürücü, yazıya alandırımı?

Onun məşhur şair olduğu, klassik üslubda və xalq poeziyası tərzində şeirlər yazdığı, şeir cümləri, tarixi əsər tərtiblədiyi faktlarına əsasən, onu nəinki təkcə köçürücü, yazıya alan, eləcə də müəllif kimi təqdim etməyə haqqımız var.

«Şəhriyar»ın müəllifi barədə mütəxəssislər: «mükəmməl mədrəsə təhsili görmüş bir yazıçı olduğu aydındır» (H. M. Araslı) [3, s. 301; 9, c. 1, s. 452]; «dövrünün adlı-sanlı bir şairi və nasiri kimi tanınmış», «istedadlı bir yazıçı və şair olmuş, uğurlu bir yaradıcılıq yolu keçmişdir» (Ə. Q. Səfərli) [102, s. 193, 374; 84, s. 5]; «olduqca istedadlı (hətta bizə belə gəlir ki, M. V. Vidadi və ya M. P. Vaqif səviyyəsində) bir yazıçı» (N. Q. Cəfərov) [111, № 8, 1990, s. 81]; «mötəbər təhsil görmüş, son dərəcə hazırlıqlı, şifahi və yazılı ədəbiyyatı kamil bilən mahir şəxsiyyət, istedadlı şair olmuşdur» (İ. M. Rüstəmov) [21, s. 36]; «dərin biliyi, böyük istedadı, estetik zövqüylə fərqlənmiş, dövrünün ədəbi-bədii prosesinin dialektikasına bələd olmuşdur» (L. S. Əliyeva) [48, s. 123]... yazmışlar. Əsərin məzmunundan həmçinin görünür ki, onun müəllifi öz zövqünə, öz ruhuna görə həm el-oba, ələlxüsus da, Tərəkəmə aləminə, həm də saray dəbdəbəsinə, şəhər mühitinə yaxşı bələd adam olmuşdur. Və bütün bu faktlar da Borçalıda Tərəkəmə Qarapapaqlar içində böyümüş, Tiflisdə saray vəziri vəzifəsini daşımış, şeirlər yazmış, əlyazma kitabları tərtibləmiş Sadıq bəy Yadigaroglundun müəllifliyi xeyrinə olan amillərdir.

Daha bir məsələyə aydınlıq gətirək. S. M. Mümtaz «El şairləri» kitabında Şəhriyar təxəllüslü şairin «Durnalar» qoşmasını və «Bülbül» gəraylısını çap etdirmiş [41, c. 2, s. 254–255], sonra belə də yazmışdı: «Vidadidən qabaq durnalara qoşma qoşan iki şairimiz var ki, birisi Qul oğlu, birisi də Şəhriyardır. Bu iki şair Vidadi və Vaqifdən çox əvvəl yaşamışlar. Vidadinin qoşması isə bu şairlərə nəzirədir» [113, s. 264]. Hicri XVII əsrdə yaşamış, Şirvan vilayəti

bəylərbəyliyyənin vəziri olmuş, şair kimi də ad qazanmış, Gürcüstanda Gürcü murovu tərəfindən qəflətən qətlə yetirilmiş Molla Həsən Şəhriyar barədə S. M. Mümtaz maraqlı məlumatlar vermişdir [93, s. 211–212]. Ə. Q. Səfərli də bu yazılı dastanın Şəhriyar adlı bir aşığın adıyla bağlı ola biləcəyini güman edir [84, s. 5]. Öz-özlüyündə bu faktlar, bu adlar diqqəti çəksə də, onların «Şəhriyar»ın müəlliflə bağlılığını birbaşa söyləmək olmur.

Sifarişçinin gəncəli Məhəmməd xan olmağı gümanına tərəfdar çıxırıq. Elə əsərdə Gəncə xanlarına ehtiram bəslənməsi, gəncəli Şahqulu xanın, onun qızı Şamama bəyimin əsər boyunca mədhi, Gəncə və yөрələrinin məhəbbətlə təsviri də bununla bağlı ola bilər*.

Müəllif Gəncə xanədanının yaddaqalan surətini yaratdığı kimi, özünün prototipini də ziyalı həkim Sadıq obrazında vermişdir. Şəhriyar Tiflis xanı rütbəsi alanda Sadıq həkim də vəziri-əzəm olur*. Sadıq əsərdə bütün əsər boyunca iştirak edən, butaları bir-birinə qovuşduran, ağıllı, təmkinli, xeyirxah, «cümlə elmdə mahir və həm şair və dərdimənd və nərm-süxən və şirin zəban» insan surətidir.

«Şəhriyar»ın məzmunundan [15, s. v. B-2656; 84] çıxış etməklə onun Tiflis–Borçalı həyatını real, gerçək əks etdirməsi, ədəbi mühitimizlə bağlılığı barədə maraqlı cəhətlər aşkarlayırıq.

Qəhrəmanın Gürcüstanlı olması əsərdə dönə-dönə, özü də iftixar hissə ilə bildirilir.

Belə ki, əsərin bədii ekspozisiya hissəsi belə başlayır: «İndi bu məqami-güftərə görə, bundan əqdəm şəhri-Tiflisdə bir sövdəgəri-kəsirəl-mal və bir mərdi-aqıl və xoş xəyal var idi»;

Sənubər Sadıq həkimə:

*Şəhriyardır Gürcüstanlı,
Tiflis Qalalı sevmişəm –*

---

* Qeyd: Tarixdən Məhəmməd Sadıq bəyin mənsub olduğu Borçalı Yadiqaroğlular nəslilə Gəncə Topçubaşlar nəslində qohumluq olduğu da bəllidir – Topçubaşlardan Tiflisdə yaşamış Əlimərdan bəy (Mirzə Cəfər Topçubaşovun atası) Yadiqaroğlularından qız almışdı [87, s. 83].

* Qeyd: Məhəmməd Sadıq bəy Yadiqaroğlu da Gürcüstanın şah sarayının vəziri olmuşdur [80, s. 53–54]. Və maraqlıdır ki, Şəhriyar sözü farsca hökmdar, padşah, qüdrət, əzəmət sahibi anlamlarını bildirir [14, s. 271].

deyə sirr açanda Sadıq belə cavab verir:

*Sadıq, səfər çək İrana,
Özün yetir Gürcüstana,
Şəhriyar kimi canana
Sənubər halın deyəsən;*

Sənubər Şəhriyarın atası Salehlə söhbətində vətəni Gürcüstan olduğunu iftixarla üzə vurur:

*Adı Şəhriyardır, o, Gürcüstanlı,
Anası Zöhrədir ahu-fəğanlı,
Sənubər butası Tiflis məkanlı,
Nə müddətdir mən çəkərəm cəfası;*

Şəhriyar Sənubərə özünü belə təqdim edir:

*Cahangir xan qızı Sənubər butam,
Şəhriyaram Gürcüstanlı, bil indi;*

Şirin qarabaş Sənubərə Şəhriyarı «tiflisli cavan» deyə nişan verir; Cahangir xanın: – Ey oğlan, haralısən?.. – sorğusuna Şəhriyar: «Elliyətimiz Gürcüstandır», – deyə cavab qaytarır, dediyini sazla belə ifadə edir: «Gürcüstan əhliyəm, sövdəgərzadə» və ya «Şəhriyaram, Gürcüstanlı, tanı, bil»; Aşiq butasıyla görüşəndə də: «Şəhriyaram Gürcüstanlı» – deyir...

Şəhriyara xan rütbəsi və Gürcüstan bəylərbəyliyi, Tiflis əyalət bəylərbəyliyi də ənam olunur...

Əsərdə toponimik məkan Tiflis–Borçalıya bağlı milli müəyyənliyə malikdir. Tiflis və onun ətrafı şövqlə, məhəbbətlə, təsvir edilir.

Başlanğıc hissədə Saleh sövdəgərin Tiflisdə məşhur olduğu bildirildəndən sonra yenə eyham vurulur: «Nəhayət, bunların şəhərdən dişxaru Çərxi bağları arasında bir bağı-dilgüşaları var idi»; Bir az sonra Salehlə arvadının yuxudan duruban vəqiələrini danışmaları nəql olunandan sonra belə söylənir: «...sabah olanda hər ikisi bərabər durub, Soğanlıq yolu ki, şahrah idi, yol üstə çıxıb mintəziri-aciz və müztərr olub durarkən gördülər bir kişi iki uşağı qol-qola çatıb kəşan-kəşan gətirir»; Əsərin bir yerində oxuyuruq: «...Tiflisin cavan və cahal uşaqları hər gün yığılıb, gəlib gah Bağ seyrinə və gah hamam seyrinə və gah atlanıb Qarayazı tərəfinə ceyran şikarı üçün gedərdilər»; Usta Sadığın Tiflisə gəlişi belə nəql

edilir: «gəldi Tiflis şəhərinə, gedib Məlik karvansarasında bir otaq fərş edib əyləşdi. O vaxtda Şəhriyar canan sevdası ilə eşqzadə bir para cahal, cavan uşaqlar ilə çərxi bağlarına seyran üçün çıxdılar, gedib bir bağda yemək və içmək mühəyya qılıb və bir basəfa yerdə bir su kənarında məclis arəstə edib, eyş-işrət edərdilər»; «Ol zamanda həkim Sadıq gəlib meydanı süpürtdürüb və bir para xoşnəva qayidələr çalıb ki, heç şairlərdən görməmiş olalar... Ta ki, Şəhriyar cavanlar ilə hamam qapısına* yetişdilər...»; Şəhriyarın buta dalınca səfərə çıxmağı səhnəsi: «Şəhər əhli, qövm-əqraba və dost-müsaib tamam atlanıb, Soğanlıgatan bərabər söhbət edə-edə gəldilər...»; Sadıq Tiflisə muştuluğa gedəndə «indi allah saxlasın» deyibən ata minir və yola düşür, «Sınıx körpüdə düşüb şəhri-Tiflisə kağız yazıb Şəhriyar xan tərəfindən xəbər göndərib...»; Şəhriyar sevgililərinə doğma diyarı belə nişan verir: «Bu, məmaliki-Gür-cüstandır və qədimi təxti-ali mənəsb tavad və əznəvur və büzürg-zadələr və sahibi-əql və fərasət bunda çox var»; Axırda Sənubər xanım zərnişan saza ziynət verib deyir:

*Məmnunəm, lütfi-xudadan bu diyarı görmüşəm,
Belə əhli, belə xalqı, belə yarı görmüşəm.*

Əsərin leksikasında Borçalı–Qarayazı deyimləri, məişət sözləri: qaxdılar (qalxdılar anlamında), söyüb (sevib), tabıla (tapıla), qırax dur, qulağ asın, aşağı bax, eşidmişəm, eşidsə, gözdəsələr, göz-dəməsən, etmiyə, od duta, üz çöörüb, deyəllər, yatallar, dolanıllar, billəmmi, qayım de (möhkəm de), sınaşaq, yerətən, gələnetən, axıratan, bülbülcək, arvatlar, qoum-qardaş, tay-tuş, günüz, barxana, külfət, genə, gədə, bulların (bunların), iləri, zəlil, qorxax, xətirçəm, taqsırım, suç, həndəvər, harya, həriyə (hərəyə), ələk, qədifə, cəm, dəsmal, başmaq, balış, ləyən və i. a.

«Şəhriyar»ın nəzm və nəsr dilində Borçalı şivəsinə səciyyəvi frazeoloji ifadələr, kəlmələr çoxdur: sən ol sənin allahın; allah kərimdir; günün günorta vaxtı; xoş gəlibsən, gözüm üstə yerin var;

---

* Qeyd: Bu yerlər Tiflisin qədimdən yerli türklər yaşayan Meydan, Qala məhəllələri, Ortacala bağları, Şeytanbazar, Gəncə qapısı, Kür qırağı, Bəzəkli hamam, Narınqala, Məscid tərəfləri idi.

sən mənim canım, ayağa dur; isti-soyuğa düşmüşdü; quru çörəyi baldan şirin yeyərdi; bağıra daş idi; başına kül ələyim; ağzından köpük tökülür; tükən açma; sinəm qaynadı; dodaqlarını yeyim; kar könlündəkini anlar və s.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə aydınlıq gətirməyi lazım bilirik. Məlum olduğu kimi, yazılı mənbələrdə şəkilçilər, xüsusən də, indiki zaman, nisbi keçmiş zaman şəkilçiləri dodaq ahəngi əsasında yazılmışdır. Mütəxəssislərin təsdiqlədiklərinə görə, «dilimizə mənsub -ib, -ib, -ub, -üb və -dır, -dir, -dur, -dür şəkilçiləri əski əlifbada ancaq bir variantda yazılır, məsələn, «گوتوروب» – götürüb, «گتيروب» – gətirib, «سوزدور» – sözdür, «واردور» – vardır və s. [61, s. 60]. Bu qaydanı «Şəhriyar»ın mətninə şamil etsək, görərik ki, əsərin mətni əski (ərəb) əlifbasından müasir əlifbaya çevrilərkən ərəb qrafikasında şəkilçilərdəki «و» (vav) hərfinin hər yerdə yalnız «u», «ü» hərflərilə əvəzlənməsinə, sözləri «saqidür», «gürcüstanlu», «bilməsün», «adamdur», «şəhərlüyəm», «artuxdur», «gətürdin», hətta «allah kərimdür», «dolanullar» kimi verməyə heç bir lüzum yoxdur*. Əksinə, bu sözlər məhz «saqidir», «gürcüstanlı», «allah kərimdir», «dolanıllar»... kimi oxunmalı və yazılmalıdır. Əslində, bu sözlərin ahəngliyi əsərin dilini Qazax–Borçalı dialektinə bağlayır.

Ə. Q. Səfərlinin də duyduğu kimi, «Şəhriyar»da Qazax və Borçalının «şifahi danışiq xüsusiyyətləri daha qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir» [84, s. 24].

---

* Qeyd: «و» (vav) hərfinin hər yerdə yalnız «u» və ya «ü» oxunmasının yalnız meyl olduğu şeirlərdə daha aydın müşahidə edilir. Məsələn, əsərin çapında [84, s. 175] belə verilmişdir:

Biri büstə dəhən, ləbi qönçə bu,
Birin danışdırsan, ruhi-dincəlu,
Bir Kirman ellü, biri Gəncəlu...

Qafiyə uyğunsuzluğu göz qabağındadır. Bizcə, bu bənd belə oxunmalıdır:

Biri büstə dəhən, ləbi qönçəli,
Birin danışdırsan, ruhu dincəli,
Biri Kirman elli, biri Gəncəli...

Bu məqamı başqa şeir nümunələrinə də şamil edə bilərik.

«Şəhriyar»da millilik, xəlqilik, yurdculluq (bir növ də Borçalı–Qarayazıya bağlılıq) saza, aşığa dərin ehtiramla da ilgilidir. Burada aşıq pür-kamal sayılır, Şəhriyara aşıqlıq bədəsilə bərabər aşıqlıq bədəsi də içirdilir, o, həm haqq aşıqi, həm haqq aşığıdır, haqq yuxusundan oyanan kimi saz istəyir, onun yarağı ən öncə sazıdır, sözüdür, qəhrəmanlar saza ziynət verib, tövr-tövr nəğmələr oxuya-oxuya el-el dolaşırlar. Saz qəhrəmanları dardan qurtarır, butaları qovuşdurur...

«Şəhriyar» yazılı dastanı, onun ədəbiyyatımızda, ədəbiyyat tariximizdə, nəsr xəzinəmizdə yeri, əhəmiyyəti və onun müəllifinin yaradıcılığı məsələləri daha geniş, ayrıca tədqiqə möhtacdır.

* * *

«Şəhriyar»ı milli yazılı ədəbiyyatımız tarixində qiymətli abidə, Borçalı–Tiflis ədəbi mühitinin bəhrəsi saydığımız kimi, belə mülahizəni Tiflis arxivindəki «Koroğlu» yazılı dastan nüsxəsi barədə də deyə bilərik.

Gürcüstanın əlyazmalar institutunun arxivində saxlanan ərəb hürufatıyla «کوراوغلی» («Koroğlu») nüsxəsi [50, s. v. T-140] elmə xeyli öncə bəlli olsa da, onun barəsində Dilarə Əliyeva, Lia Çlaidze, Həmid Vəliyev, Valeh Hacıyev və başqaları qeydlərini bildirsələr də [2; 31; 46; 114; 59], onu Dilarə Əliyeva üzə çıxarıb, nəşrə hazırlamışdı [6, № 3, №9, 1990, s. 174–181; 30, s. 3, 10].

Tiflis nüsxəsi iyirmi səkkiz qol-məclisdən ibarətdir.

Burada Koroğlunun atası Cəlali kəndxudası Mirzə bəydir, Şah Abbas onu baş ilxıçı qoyur. Koroğlu İsfahanda doğulur, ona yuxuda müqəddəslər igidlik, aşıqlıq, müdriklik butası verirlər. Sonra Koroğlu üsyan qaldıraraq, Ruma gəlir, Van şəhərində məskən salır, igidliyilə, mərdliyilə ad-san qazanır.

Qollar Koroğlunun və ya Koroğlu dəlilərinin səfərlərini, bu səfərlərdə göstərilən şücaəti, gözəllərin gətirilməsini təsvir edir. Bütün qollarda Koroğlu igid qəhrəman, dərrakəli, sazlı-sözlü cəngavər, haqqın, ədalətin bayraqdarı kimi təqdim edilir.

«Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsinin «Şəhriyar»ın epik dililə səsləndiyini Dilarə Əliyeva haqlı hiss etmişdi [30, s. 3]. Həqiqətən, hər iki əlyazma mətnlərini tutuşdurduqda əsərlərin epik təhkiyələri, poetik

səciyyələri, dil-deyim üslubları arasında sıx yaxınlıq yəqinləyirik.

Epik təhkiyədə səsləşməsinə müəyyən paralellər nümunə ola bilər. Məsələn, «Şəhriyar» əsərinin əsas mətni belə başlayır: «Raviyani-əxbar və mühəddisani-xoşgüftar, naqilani-dürərbar, tutiyani-şəkkərşikən, şirin əsari hər əyyam keçən ruzigari-zəmandan xəbər verir» [15, s. v. B-2656, s. 3; 84, s. 26]; «Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsində də məclislərin birinci cümləsi belədir: «Raviyani-əxbar və naqilani-asar belə rəvayət eyləyib ki...» [6, № 3, 1990, s. 135, 174; 30, s. 10]. Yaxud da: «Kirman xanı Cahangir xanın pərdeyi-ismətdə bir qızı var ki, adına Sənubər xanım deyəllər...» («Şəhriyar»); «Paşanın pərdeyi-ismətdə bir qızı var idi ki, onun adına mələkeyi-afaq Şərəf xanım deyərdilər» («Koroğlu»). Həmçinin hər iki əsərdə «öz zülfündən bir tel çəkib, saz əvəzinə basdı sinəsinə», «gözaltı baxdı», «zinyət verib» ifadələri, Borçalı leksikonuna xas genə (yenə), şikvə (şikayət), aşağa (aşağı), qoum (qohum), deyəllər, xətirçəm və digər sözlər bol-bol işlənmişdir.

«Şəhriyar»ın məhəbbət, «Koroğlu»nun qəhrəmanlıq dastanları olmalarına baxmayaraq, onların poetik səciyyələrində də oxşar paralellər aşkarlayırıq. Məsələn, Şəhriyarın söylədiyi qoşmalardan birində [84, s. 38] belə misralar var:

*Şəhriyaram, gecə-gündüz ağlaram,
Sinəm üstün çalın-çarpaz dağlaram...*

«Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsində də [6, №3, 1990, s. 137; 30, s. 10] bu misralara rast gəlirik:

*Bu sinəmi çalın-çarpaz dağlaram,
Gecə-gündüz yardan ötrü ağlaram...*

Deməli, təkcə epik axarda yox, poetik vüsətdə də qafiyə, dil-üslub, hətta ideya-məzmun davamlılığı, doğmalığı var.

«Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsinin də Tiflisli Sadıq bəyin qələminin məhsulu olduğunu düşünmək mümkündür.

Sözcəlişi, bayaq «Şəhriyar»ın mətninin əski (ərəb) əlifbasından çağdaş qrafikamıza çevrilməsində ərəb qrafikasında şəkilçilərdəki «و» (vav) hərfinin hər yerdə yalnız «u», «ü» hərflərilə əvəzlənməsi və bunun səhv olması barədə fikrimizi «Koroğlu»nun mətninin çevrilməsinə də şamil edə bilərik. Yəni «verüblər», «eyləyüb», «harda-

dur»... şəklində yazılış qaydaya uyğun deyil, bu sözlər «veriblər», «eyləyib», «hardadır»... şəklində yazılmalıdır. Və bircə, «veriblər», «eyləyib», daha çox da, «olullar», «gedəllər» kimi deyim biçimləri, ahəngi əsərin dilini Qazax–Borçalı dialektinə bağlayır*.

«Şəhriyar»ın və Tiflis «Koroğlu»sunun timsallarında yazılı ədəbiyyata dastan janrının ayaq açmasında təsadüflük yox, məntiqlik aramalıdır. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatının o çağlarkı intibahının tipologiyasında yazılı ədəbiyyatda şifahi xalq ədəbiyyatına xas janr, üslub tərzlərinin ehtivası da mühüm cəhətlərdən biri olub; yazılı ədəbiyyata dastan biçiminin gəlməsini də eynilə şifahi ədəbiyyatdan qoşma, gəraylı, tənris, nağıl və başqa janrların gəlməsi hadisəsinin tərkib hissəsi kimi qəbul etməliyik. Özü də el-elat ədəbi ovqatı dərin kök salan, etnik baxımdan, elə ədəbi-bədi əənənələr baxımından da saf qalan Borçalı mühitində bu hal tamamilə təbii və qanunauyğun görünür.

---

* Qeyd: «Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsinin dilini Təbriz şivəsinə aid etməyə cəhd göstərilmiş, buna söykək olaraq əsərdə fars sözlərinə, izafət tərkiblərinə tez-tez rast gəlinədiyi, məclislərin başlıqlarının farsca verildiyi bildirilmişdir [6, № 3, 1990, s. 134]. Bircə, yuxarıdakı məqamlar o dövr ədəbi dilimiz üçün ümumi məqbul məsələlər olmuşdur və bunlar əsərin dilini Təbriz şivəsilə bağlamağa əsas ola bilməz.

BORÇALI ƏDİBLƏRİNİN YARADICILIQLARINDA BORÇALI MOTİVLƏRİ

Poeziya

Yazılı ədəbiyyatda Tiflis–Borçalı mövzusunun iki istiqamətini müşahidə edirik: 1) milli klassik ədiblərimizin Gürcüstan mövzusunə müraciəti; 2) bilavasitə Borçalı yazarlarının doğma yurd sevgisindən yoğrulmuş əsərləri.

Birinci yönə bağlı xatırladaq ki, hələ Xaqani «Tiflis Səmərqəndi qoyar dalda» söyləmiş, Abxazı (Gürcüstanı), ağüzlü, qıvrımsaç Gürcü gözəlini tərifləmişdi, Nizami Tiflisin «cənnət bəzəkli gözəl torpaq, gül bağı» adlandırmışdı. XIII əsr ədəbiyyatımızın qiymətli nümunəsi, ana dilimizdə ilk məsnəvi kimi səciyyəvi olan «Dastani-Əhməd Hərami» əsərində qəhrəman sağı və solu gözləmədən Gürcüstan yolunu tutur. XIV əsr şairimiz Arif Ərdəbilinin «Fərhadnamə»sində yenə də Gürcüstan anlamında Abxaziya adı çəkilir.

Tufarqanlı Abbas Tiflis şəhərini məhəbbətlə tərifləmiş, Qurbani boyu sərvə bənzər, ağ geyimli, lala örtüklü, «beli üzükdən keçən» Gürcü gözəllərini vəsf etmişdi.

M. P. Vaqifin:

*Mərhəba, Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin,
Yığılıbdır ona cəmiyyəti huri, pərinin.*

misraları poeziyamızın Tiflis himnidir*.

Arxivlərdə köhnə əlyazmalarda, cümlələrdə, bayazlarda şeir-

---

* Qeyd: Şikəstə Şirin adlı bir müəllifin də «Əhvali-Tiflis» ağı-mənzuməsi bəllidir.

Ey ağalar, tarixlərdə görənlər var,
Çox olubdur qalmağalı Tiflisin,
Neçə-neçə şahlar gəlib-gedibdir,
Heç olmamış belə halı Tiflisin –

bəndilə başlayan bu şeir Qacarın Tiflisi odlara qalmasıyla bağlı söylənmişdi [41, c. 2, s. 96–97].

lərinə rast gəldiyimiz Zabit təxəllüslü şairin həyatı, anadan olduğu, yaşadığı yer barədə dəqiq bilgi yoxdur.

1947-ci ildə ədəbiyyatşünas Abbas Kirəcli* Zabitin Borçalının Kosalı kəndindən olduğunu bildirmişdi [16, f. 527, s. v. 204, s. 1; 53, № 113, 1990, s. 3; 21, s. 38]. Zabit haqqında əhəmiyyətli araşdırmaların müəllifi Ziya Borçalı (Ziyəddin Əfəndiyev) 1960-cı ildə bu şübhələrə son qoymağa çalışmış, mətbuatda xüsusi məqalə dərc etdirərək, belə fikir irəli sürmüşdü: «Zabit Gürcüstanda anadan olmuşdur» [53, № 42, 1960, s. 4; 24, s. 11].

Zabitin daha çox Borçalıdan olduğu faktı özünü doğruldur.

Zabitin şəxsiyyətini, həyatını, yaradıcılığını öyrənmək, daha çox da Borçalıya bağlılığını müəyyənləşdirmək yönündə müfəssəl tədqiqat aparmışıq [53, № 23, № 24, № 25, 1996; 8, № 1–2, 2001]. Azərbaycan əlyazmalar institutunun arxiv fondlarındakı cümlərdən [15, cümlər 9, 19, 26, 44, 61, 89, 108, 232], Hüseyn əfəndi Qaibovun məcmuəsinin hələlik çap olunmamış və arxivdə saxlanan üçüncü cildindən [15, s. v. M-133, s. 953–954], Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivindəki Ziya Borçalının şəxsi fondunda qorunan «جنگ بياد» («Cüng-bayaz») adlı məxəzdən [16, f. 533, s. v. 63, 64], Ziya Borçalının bizdə olan arxivindəki materiallardan [37, s. v. 8], S. M. Mümtazın Azərbaycan əlyazmalar institutundakı fondunda «Zabitin qoşmaları» adlı əlyazısından [15, s. v. Q-26, s. 1–3], S. M. Mümtazın «El şairləri» kitablarından [40, c. 1, s. 134–141; 40, c. 2, s. 266; 41, c. 1, s. 101–108; 41, c. 2, s. 206], başqa

---

* Borçalı əsilli ilk ədəbiyyatşünas alimlərdən biri, Bakıda pedaqoji institutda müəllim işləmiş Abbas Kirəclinin (Məmmədovun) ədəbiyyat və incəsənət arxivinin saxlancındakı «Borçalı şairləri haqqında» adlı sanballı məqaləsini [16, f. 527, s. v. 204; 53, № 113, 1990; 21, s. 38–41] Borçalı ədəbi mühitinin təhlili yönündə ilk addım kimi dəyərləndirmək olar; bu məqalədə daha çox sovet dövrü yazarlarımızdan danışılsa da, əvvəlki çağlardan da söhbət açılmış, o sıradan Muğanlı Qasım ağa, Quşçu Abbasəli, Kosalı Zabit, Ləcbəddinli Namaz, Bəyazidli Məsim və başqaları Borçalının ilk bədii söz əhli, Məcruh, Mühəqqər bu mühitin layiqli ədəbi simaları kimi qələmə verilmişlər.

qaynaqlardan Zabitin otuzdan çox şeirini əldə etmişik*.

Zabit Borçalı ədəbi mühitindəki el-elat şeir ənənələrini özünə-məxsus tərzdə davam etdirmiş və daha da gücləndirmişdir. Onun vəsf etdiyi dilbərlər elat gözəlləridir:

*Ay ağalar, bir yaşılbaş sonam var,
Hər səhər duranda telinnən oynar.*

Zabitin yaylaqlara həsr etdiyi qoşma [15, cümg 19, s. 28a] təbiət-peyzaj lirikasının gözəl örnəklərindən sayıla bilər:

*Ay maşallah, seyrangahı görünür,
Təzələnir gülüstanı yaylağın,
Seyr eylə bu dəmdə, şeydayi-könlüm,
Əldən gedir bu meydanı yaylağın.*

Şair yaylaqda lalələrin yetişib güllərin açmağını, ətrafda şeyda bülbüllərin oxumağını, bənövşənin, süsən-sünbülün baş əyməyini, çiçəklərin gülzarla dava qılmasını, başı qarlı dağların görünməyini təsvir edərək, doğma təbiətin gözəlliyini belə tərənnüm edir:

*Zabit, istə qəmdən azad olmağı,
Beş gün bu dünyada kefi bulmağı,
Bina eylə belə yerdə qalmağı,
Qoyma sıxa səni çəni yaylağın.*

Hər nişanı behiştə bərabər bu yaylaqlar Borçalının Başkeçid-Ərcivan dağlarıdır.

Bu şeir həm də onu göstərir ki, Zabit Borçalı sakini kimi Qarapapaq-tərəkəmə elat yaşayış tərzinin özəlliklərinə yaxşı bələd olmuşdur.

*Bu necə mürüvvət, köçdün yaylağa,
Qoydun məni sən aranda, sevdiyim –*

misralarında Qarapapaq-tərəkəmə dağ-aran köçünün təsviri aydınca duyulur.

Zabitin yaradıcılığında həsrət və qürbət motivləri də aparıcı xətlərdən biridir. O dövrün ictimai-siyasi durumunun mürəkkəbliyi

---

* Onun bir qəzəlini («Xublar gəlmiş bu gün, ol xub mənzər gəlməmiş...») 1854-cü ildə Başkeçidin Hamamlı obasında Alı adlı bir nəfər ərəbcə əl-yazmasının qırağına köçürmüşdü [53, № 42, 1960, s. 4; 24, s. 13],

üzündən Gürcüstan valisinə boyun əyməyən Molla Pənah Vaqif doğma Qazaxdan çıxıb getdiyi kimi, Vidadı müəyyən vaxt kəsiyində İrakli şahın sarayında yaşadığından sonra onun qəzəbinə düşərək olub, həbsxanaya düşdüyü kimi, Qazağın Xanlıqlar qəryəsindən şair Əbdürrəhman ağa Dilbaz oğlunun gözləri çıxarıldığı kimi, Qazağın Şıxlı obasından Mustafa ağa Arif Rusiyanın uzaqlarına sürgün edildiyi kimi, Zabit də beləcə acı qəribliyə urcah olmuşdur.

Şair Zabit qoşmalarında doğma yurdda qoyub gəldiyi əzizlərini, doğmalarını, sevgilisini həsrətlə, sevgiyə yada salır, bu qərib taleyinə, kimsiz-kimsənəsiz, yarü-həmdəmsiz, biganə əllərdə qalmasına acıyır:

*Qohumlar, qardaşlar, dostlar, yaranlar,
Görünməz gözümə o xanimanlar,
Tökülər çeşmindən dərya ümmanlar,
Qərq olub sellərdə qalan mən oldum.*

yaxud:

*Yada düşüb bizim yerin dilbəri,
Onlardır peyvəstə dilin əzbəri.*

Şair qürbətdə qərar tuta bilmir, o, doğma dağları yad eləyir.

Zabitin şeirlərində Borçalı şivəsinin səciyyəvi izləri duyulur; verana (viranə), gətidiyin (gətirdiyin), quylansın, eliyim (eləyim) və s. sözlər, deyimlər bu qəbildəndir.

Vaqif dövrünün qüvvətli şairlərindən olmuş, Vaqifin süd qardaşı zənn edilən, şəxsiyyəti, ədəbi irsi müəyyən anlamda qaranlıq qalan Ağqızıoğlu Pirinin də Borçalıya, onun Qazağa qonşu Dəmirçihasanlı, Baydar bölgələrinə bağlılığını güman edirik. Ağqızıoğlu şeirlərindən birində [41, c. 1, s. 3] Baydar İsanın adını çəkir:

*Dad əlindən sənün yəman həmsaya,
Həqq rəhmət eyləsin Baydar İsayə,
O ki bənzəməzdi heç bir kimsəyə,
Nə fayda dünyadan getdi namurad,
Olmadı bir zad,
Düşmən oldu şad.*

Burada adı çəkilən Baydar İsa Dəmirçihasanlı və Baydar sultanları nəslindən İsa sultanın nəvəsi, Borçalı vəkili Sətli Məhəm-

məd xanın oğlu olub [87, s. 38, 40]. Ağqızıoğlu Piri Baydar İsanın heç kimsəyə bənzəmədiyini vurğulayıb və şeirin məzmunundan görüldüyü kimi, onlar yaxın, bəlkə də qohum olublar. (Şeirdə Gürcü tavadı da anılır).

Ağqızıoğlunun Tərəkəmə-Qarapapaq qızlarının dəqiq, koloritli təsvirini verməsi də diqqəti cəlb edir:

*Axşam-sabah durar əlində çatı,
Buzov bağlar, gəlib tumarlar atı,
Palçığa bulanar siri-sufatı,
Eylə zada nə məhəbbət eylərsən.*

XVIII yüzilin qaynaqlarına görə, bu tərəflərdə Anaqız oğlu Gödək Piri, Qızılhacılı Piri adlı şəxslər yaşamış olduqlarını da [87, s. 52, 53] xatırladıriq. Yazıçı, ədəbiyyatşünas Əzizə Cəfərzadə də Ağqızıoğlu Pirinin Gürcüstanla bağlılığını güman edir. Əlimizdə tutarlı dəlillər olmadığından hələlik bunu dəqiqləşdirə bilmirik. Hər halda, belə fikirdəyik ki, bu yöndə tədqiqlər, dəqiqləşdirmələr davam etdirilməlidir...

Şıxlı Kazım ağa Salikin «Sənə daim işim xeyir-duadır» mis-rasıyla başlayan mənzuməsi diqqətəlayiqdir.

«Molla Pənah Vaqifdən sonra mərhum Kazım ağa Salik nəinki vahid Qazax mahalında, bəlkə tamami Zaqafqaziyada zühur edən şüəranın müqtədirlərindən birisi hesab olunur» – F. Köçərlinin belə dəyərləndirdiyi [72, s. 269], Qazağın Şıxlı kəndində yaşayıb yaratmış, «Övtanım kənari-Kür, şikargahım Qarayazı» demiş Kazım ağa Salik özünə çağdaş olan məşhur şairlərin tərifinə qoşduğu həmin mənzumədə [72, s. 271; 18, c. 2, s. 46] Qubadan Ağabəy Mirzə Baba, Abbasqulu bəy Qüdsi, Qazaxdan Vaqif, Vidadi, Kərbəla Şair, Arif, Əbdürrəhman, Mustafa və başqalarından hörmətlə söz açmış, sonra da yazmışdır:

*Mahali-Borçalıdan şair olmaz,
Çıxan bir Şəmsəddinlidən Cəladır.
Bunun tək Qələlidə gəldi Rizvan,
Kəlamü-nüsxəsi behcətnümadır.
Biri Sadiq, biri Kazım, xülasə,
Oların ismi ismi-övliyadır.*

Salikin şeirindəki «Mahali-Borçalıdan şair olmaz» misrasının anlamını, bizzat, bir neçə yerə yozmaq olar. Birincisi, Borçalı mahalı o vaxt rəsmi inzibati vahid kimi indiki Borçalı ərazisini tam əhatə etməyib, mahal Borçalı–Pəmbək xanlığı tərkibində təkcə Ağcaqala tərəfləri əhatə edib; Borçalı–Pəmbək xanlığından başqa, Dəmirçihasanlıda ayrıca, Baydarda ayrıca sultanlıqlar, Bolus, Başkeçid yönlərində tavadlıqlar olub [87, s. 47]. İkincisi, Salik deyər ki, Borçalı mahalı aşıqlar məskənidir, buradan aşıqlar yetişər, şair çıxan varsa, o da təkcə Şəmsəddinlidən Cəladır. Üçüncüsü, «cəla» sözünün köçən, gedən anlamları da var, yəni Borçalıda güclü bir şair olub, o da Şəmsəddinlidən köçəndir.

Buradakı Şəmsəddinli yer adını o zamankı Qazaxla Zəyəm arası əraziyi əhatələyən Şəmsəddil (Şəmsəddinli) mahalıyla qarışdır-mamalıyıq. Borçalı mahalının özündə də Şəmsəddinli obası olub. 1721-ci ildə osmanlıların tərtiblədikləri, indi İstanbul Başbakanlıq Arxivində (saxlama vahidi 897) qorunan «Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri»də Ağcaqala nahiyəsindəki Bozçalı əşirətləri arasında Araplı oymağına tabe Saral, Qaçğan, Təkəli, Quşçular, Şamamalı, Ulaşlı, Aşıqlı obalarının qonşuluğunda Şəmsəddinli camaatı da qeyd edilmişdir [110, s. 178]. 1752-ci ildə Şirvan hakimi Hacı Çələbi Borçalıya hücum keçən vaxtlar da qaynaqlarda Baydar–Borçalıda Şəmsəddinli kəndi xatırlanmışdır; Hacı Çələbinin Tiflisdən bəri bütün müsəlmanlara hökmran qoyduğu oğlu Ağakəşi bəyin səngər yeri Tülkütəpə məhz Şəmsəddinli kəndi yaxınında olub [87, s. 41].

Güman etmək olar ki, Şair Cəla (Cəlal) Borçalı mahalının həmin Şəmsəddinli elində yaşamışdır.

Borçalı Cəladan sonra Tiflis şairlərinin tərif edilməsi də təsadüfi deyildi.

Salikin həmin şeirini çap edən Firidun bəy Köçərli orada adları çəkilən şairlər barədə belə izahat vermişdi: «Tiflis şəhərində Qalalı məhəlləsindən zühur edən şüəranın – ki, ibarət ola Rizvan, Sadiq və Kazımdan, – əsar və əşarından, hərçənd cüstücü etdiksə də, bir nişan tapa bilmədik» [72, s. 271]. F. Köçərli belə də yazmışdı: «Nədən isə bizim Türk şüərasından bir çoxu öz əsl və nəşəblərindən

və hansı zaman və məkanda dünyaya gəlib, zindgənliq etdiklərindən bir əsər və nişan qoymayıb» [72, s. 204]. Elə Cəlal, Rizvan, Sadiq, Kazım da öz həyatları, yaşadıkları dövr və yer haqqında əsaslı nişan qoymamış şairlərimizdəndir.

Tiflisli şairlərin şəxsiyyətlərini müəyyənləşdirmək, yaradıcılıq irslərini aramaq yönündə axtarışlarımız göstərir ki:

Rizvanın barəsində K. Salikin «Kəlamü-nüsxəsi behcətnümadır» (kəlamı şadlıq gətirəndir, yəni nikbindir) deməsi onun şeirlərinin şən ovqatlı olduğuna işarədir;

Sadiq haqqında onu deyə bilərik ki, o, saray vəzirli və güclü şair olmuş, habelə «Şəhriyar» əsərini yazıya alan hesab etdiyimiz Borçalı Yadigarəğlularından Sadiq təxəllüslü Məhəmməd Sadiq bəydir;

Kazım haqqında elə bir tutarlı məlumata rast gəlmirik. Belə zənn edirik ki, Hüseyn əfəndi Qaibovun tərtiblədiyi şeirlər məcmuəsinin dördüncü cildindəki Kazım [15, s. v. M-134, s. 1027–1028] Tiflisli Kazım ola bilər.

Mahalin el sənətkarlarından biri də Baydar elindən Leyli xanım olmuşdur. Onun yaradıcılığı ictimai ruhu, həsrətin poetik ifadə tərzilə maraqlandırır.

XVIII yüzildə ictimai-siyasi durum kəskinləşən zaman Dağıstan ləzgiləri bir neçə dəfə Borçalı–Qarayazıya hücum etmiş, buralarda soyğunçuluq etmişlər. Bu basqınlardan ən dəhşətlisi 1785-ci ildə olmuşdur. Dağıstandan Nürsəl xanın qardaşı, Vidadinin «külli ləşgər sərvəri» [13, c. 6, s. 396] deyə öydüyü Ümmay xanın qoşunu bu yerlərə həmlə etmişdir [87, s. 42–43]. Ləzgilər burada gümüş, mis yataqlarını talamış, xeyli qənimət ələ keçirmişlər, çoxlu əsir götürmüşlər. Əsirlərdən biri də Baydar Əziz bəyin şair qızı Leyli olub, onu Dağıstana Novruz bəyə peşkəş göndəriblər. Bəd taleylə bağlı şair qızın qəlbi rıqqətə gəlmiş, qəmli həsrət şeirləri söyləmişdir.

Leyli xanımın Gürcüstan əsilli olduğunu xüsusi vurğulamış Əzizə Cəfərzadə onun ara-sıra şeirlər qoşduğunu, haqqında kiçik bir dastan da yarandığını bildirmişdir [19, c. 2, s. 164]. Leyli xanımın qoşmaları [41, c. 1, s. 252; 44, № 44, 1976, s. 4; 19, c. 2, s. 164, 263] onun barəsində səmimi dərd əhli, söz əhli kimi danışmağa əsas verir.

Onun ən məşhur deyimi «Dəyməsin» rədifli qoşmadır:

*Leyliyəm, dilimdən çəkilləm dara,
Bilmirəm, özüm də gedirəm hara,
Atam Əziz bəydi, qardaşım Qara,
Başı beyvaxt qaralıyam, dəyməyin!*

Şair doğma yurd həsrətindən doğan nisgilini qoşmalarına köçürmüşdür.

Qürbətə ilanlar yurdu deyən müəllifin qorxusu budur ki, ədavət yolundakı daxili çəkişmələr anaları balalardan ayırır. Qoşmada taledən giley belə izhar edilir:

*Qızım, gənə yatıb Leylinin baxtı,
Yorulub iqbali, çönübdü taxtı,
Bu yazıq ananın qocalan vaxtı,
Yasında geyinər qaralar bir gün.*

Beləcə, Borçalıların urcah olduqları sürgünlük, qəriblik taleyi onların dərddi-ələmli könül simlərini coşdurmuşdur. Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumundan sonra yurddan itgin düşmüş şair Fatma Alı qızının bir şeiri [53, № 114, 1983] bu baxımdan daha səciyyəvidir:

*Faxralıda bir babanın qızıyam,
Nə uzağa düşdü yolum, ay fələk,
Atam-anam Borçalıda qaldılar,
Bizi hardan tapar Alım, ay fələk.*

Şeirin məzmunundan aydın olur ki, şair Fatma iki qardaşıyla bərabər İranda itgin həyatı keçirmişdir. Doğmalarının vətəndə qalması və özünün didərgin düşməsi hissləri qadın şairimizin kövrək qəlbini göynədirdi:

*Fatmayam, zülümnən aldılar məni,
Bir qızıl quş kimi çaldılar məni,
Gətirib qürbətə saldılar məni,
Görəsən nolacaq halım, ay fələk.*

Belə qəmli həsrət duyumları yaddaş-yaddaş, dildə-ağızda dastanlaşmışdır.

... Məşhur şərqşünas alim, şair Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784–1869) tiflislidir, ana tərəfdən Borçalı Yadigaroglılarındanır. Əhə-

miyyətli ki, Mirzə Cəfərin şairlik istedadını görkəmli Rus ədəbi tənqidçisi V. Q. Belinski müsbət qiymətləndirmiş, onun şeirlərini «çiçəklənən poeziyanın örnəkləri, ilhamlı əsərlər» adlandırmışdır [79, s. 98–144]. Mirzə Cəfərin atası Gəncəli Əlimərdan bəy Borçalının Yadigaroğlular nəslindən vəzir Məhəmməd Sadiq bəyin qızını almışdı. Onun İrakli sarayına düşməsində arvad qohumlarının müəyyən rolu olmuşdu. Qafqaz canişini sarayının müşaviri Ağa bəy və general-mayor İsrafil bəy Yadigarov Mirzə Cəfərin dayısı oğullarıdır. Mirzə Cəfərgilin evi vali sarayına bitişik olmuşdur, o, Tiflisi həmişə böyük ehtiramla anmışdır.

Şair, tərcüməçi, müəllim Fazil xan Şeyda (1790–1852), mü-təfəkkir şairimiz Mirzə Şəfi Vazeh (1792–1852), görkəmli alim, şair Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1794–1847), yazıçı İsmayıl bəy Qutqaşını (1806–1869), adıbəlli şəxsiyyətimiz, dramaturqu-muz Mirzə Fətəli Axundzadə (1812–1878), şair Seyid Əzim Şirvani (1835–1888) və başqa ədəbi şəxsiyyətlərimiz ömürlərinin ən mənəli çağlarını Gürcüstanda keçirmişlər, onların bədii yaradıcılıqları burada çiçəklənmişdir...

Mirzə Fətəlinin Borçalıyla əlaqələrinin də maraqlı çalarlarını aşkarlayırıq. Borçalının Yadigaroğluları nəslinin ziyalıları Mirzə Fətəlinin sirdaşları, əziz dostları olmuşlar; belə ki, Akaki Serete-linin məktublarından onun Sankt-Peterburq Universitetində təhsil illərində Peterburqda çarın xüsusi konvoy (mühafizəçilər) dəstə-sində xidmət göstərmiş Borçalı Yadigaroğlular nəslindən əsgərlərlə dostluq işlətdiyi aydınlaşır [50, A. Sereteli fondu, s. v. 1, s. 5–6; 111, № 11, 1990]. General-mayor rütbəli İsrafil bəy Yadigarov Mirzə Fətəliylə səmimi sirdaş, kirvə olmuş, Mirzə xəstə yatanda başı üstündə İsrafil bəy dayanarmış; Borçalının Rusiyada təhsil almış ilk ziyalı, Peterburq universitetinin məzunu olmuş Ağa bəy Yadigarov (1823–1892) Tiflisdə Qafqaz canişinliyi dəftərxanasında Mirzə Fətəliylə bərabər işləmiş, onun əlifba islahatı niyyətlərini dəstəkləmiş, bu barədə özü də məzmunlu bir kitabça yazmışdır.

Mirzə Fətəli də Borçalıyı çox sevirmiş. Onun burada dostları olmuşdur... Borçalı əsilli tanınmış ziyalı Axund Mustafə da onunla dostluq işlətməmişdir. Axundun oğlu Abdulla Şaiqin xatirələrindən

belə görünür ki, yaxın məhəllədə yaşayan Mirzə Fətəli ilə axund Mustafanın elm və mədəniyyətə, ədəbiyyat və incəsənətə, din və şəriətə aid maraqlı söhbətləri olurdu. Hərdən söhbət mübahisəyə çevrilirdi... Mirzə Fətəli özü tez-tez axundun yanına gəlir, onun zəngin kitabxanasından faydalanırdı [99, s. 5–6]. Vaso Çaçanidzenin atasının xatirələrinə əsasən belə yazmışdır: «Bir gün Mirzənin qapı qonşusu Qurban səhər tezdən onun qapısını bağlı görür... Axşam Mirzə yenə də gözə dəymir. Qurban düşünür ki, Mirzə ya Borçalıya, ya da Qarayazıya gedib. Lakin ikinci gün Qurban şübhələnir və polis çağırır. Polis qapıyı açır və Mirzə əminin öldüyünü görürlər. Atamdan eşitdiyimə görə, Mirzə əminin ailə üzvləri həmin günlərdə Borçalıdaymışlar» [44, № 11, 1981]. Həqiqətən, Mirzə Fətəli Borçalıya, Qarayazıya tez-tez gedərmiş; ələlxüsus da, qoca vaxtlarında o, günlərlə Borçalıda qalarmış; o ailəsilə birlikdə hər yay Qocordakı yaylaq evində, Borçalı ellərində istirahət edirmiş.

İsmayıl bəy Qutqaşını da Borçalıyı gəzmişdi. O, səfərnaməsində belə yazmışdı: «Sınıq körpüdən keçdikdə sağ tərəfdə Dəmirçihasanlı mahalı, sol tərəfində Baydar, ondan bir az uzaq Borçalı mahalının kəndləri görünür» [81, s. 96]. Bu qeydlər göstərir ki, o da Borçalıda çox olmuş və ona görə də bu bölgə haqqında belə rəğbət hissilə bilgilər vermişdir...

A. Bakıxanov Qüdsi də belə tərif qoşmuşdu:

*Tiflisə nəzər qıl ki, gülüstanə dönübdür,
Hər bir gözəli afətü-cananə dönübdür.*

Qasım bəy Zakir belə söyləmişdi: «Yaxşı gördüm tamam əhli-Tiflisi».

S. Ə. Şirvanidən:

*Cənnət kimidir havası Gürcüstanın,
Var Kəbə kimi səfası Gürcüstanın.
Göyçəkləri çoşkəlam, aşıqlərə ram,
Vacibdi bizə duası Gürcüstanın.*

H. Cavid Gürcüstanın ipək telli qızlarını, səfalı ormanlarını nəzmə gətirmişdi.

İrəvan əsilli olub, Təbrizdə mədrəsə qurtarmış, ömrünün axırlarında Tiflisdə yaşamış, burada vəfat etmiş maarifpərvər həkim,

şair Mirzəli xan Ləli (1840–1907) Tiflisin qızmar istisi, leysan yağışı barədə şeirlər söyləmişdi.

Şəkili Məhəmməd mənzumələrindən birində Tiflisin cahü-cələlını, ipəyini, xalısını, yununu, tirməsini, isti sularını belə vəsf etmişdi: «Yaxşı imarətləri var, geymi bahalı Tiflisin» [41, c. 1, s. 266–268].

Şəkili Molla Turab Misgin Bürcünün bədii təxəyyülünə görə, Tiflis bahar çağında cənnətə bənzəyir, Tiflisin bağları, onun əlvan otağı bir tamaşadır. Vaqif kimi, Bürcü də Tiflis gözəllərini vəsf etmişdi, onların surətini laləyə oxşatmışdı. Bürcü Tiflisin al-yaşıl Ortacala bağlarını, əzəmətli Narınqalasını, atəşsiz hamamlarını da tərifləmişdi [41, c. 1, s. 270].

Bu qısa səyahətdən gördüyümüz kimi, əvvəlki əsrlərin münbit zəmini ondoqquzuncu yüzildə və sonra da Borçalı qələm sahiblərinin yaradıcılığında doğma yurd mövzusunun daha geniş işlənməsinə şərait yaratmışdı.

... Borçalının yerli şairlərinin qoşmalarında vətən, doğma yurd sevgiləri coşğun axarla davamlanır və bu axar əsas iki yöndə çarpazlaşır:

- 1) Borçalı təbiətinin tərənnümü,
- 2) Borçalı igidlərinin vəsfi.

«Borçalı şairlərinin yaradıcılıqlarında doğma təbiətə vurğunluq geniş yer tutur. Bütün ömürlərini kənddə, açıq təbiət qoynunda keçirmiş bu insanların yaradıcılığında bu məsələ o qədər də qərribə görünməməlidir. Onu da qeyd etməliyik ki, onlarda bu təbiət və kənd təsvirləri heç zaman şəhər həyatına qarşı qoyulmamışdır» (Abbas Kirəcli) [16, f. 527, s. v. 204, s. 10]. Bu fikri dəstəkləməmək mümkün deyil. Borçalının aranı da, dağını da sevmiş söz xirdarlarımız doğma təbiətin gözəlliklərini vətən sevgisi duyğularıyla, ilhamla vəsf etmişlər.

Həqiqətən də, Borçalılılar təbiətsevər olduqlarından həmişə ən gözəl yerlərdə, ya al-yaşılı dağlar qoynunda, ya da gur sular yaxınlığında məskən qurmuş, qışda qışlaq güzəranı keçirmiş, yayda yaylağın keyfini sürmüşlər. Yurdun dili söz-söhbətliləri də qarlı dağların, yaşıl ormanların, saf bulaqların, ayna suların saflığından,

gözəlliyindən ilhamlanmış, ana təbiətdən aldıkları zövqü öz şeirlərinə köçürmüşlər.

Dağlar qoynundakı Başkeçiddə tanınmış el şairlərimizdən biri də Yırğançaylı Misginoğlu Allahverdi* (təxminən 1845-ci il təvəllüdü) olmuşdur. O, gəncliyində «Misginoğlu», sonralar həm də «Lələoğlu» təxəllüslərilə şeirlər qoşmuş, şirin söz-söhbətlərilə Yırğançayın, eləcə də qonşu Soyuqbulaq, Cücəkənd, Qaraisə kəndlərinin toy şənliklərini bəzəmişdir. Şairin sənət rübabının bəhrəli çağları məhz ondoqquzuncu yüzilin axırlarına və iyirminci yüzilin əvvəllərinə düşür.

Allahverdi Misginoğlunun qoşmalarından biri «Borçalıdadır» adlanır [37, s. v. 5] və bu, ata yurdumuza həsr olunmuş ilk dəyərli poetik örnəklərdəndir:

*Misginoğlu dostdan ayri gəzəmməz,
Süfrəsinə haram çörək düzəmməz,
Hər qələm götürən dastan yazəmməz,
Oxuyub qananlar Borçalıdadır.*

Onun şeirlərində Başkeçidin qəlbi dağlar qoynundakı Yırğançay kəndi, onun yan-yörəsindəki Qarağac yaylağı, Hacıxalıl ocağı, Axcalı, Ağlağan dağı, Ov dərəsi, Ortayal, Çömçədərə sevgiyə anılır.

Dağlar şairinin qoşmalarında güllü-çiçəkli yaylaqların tərənnümü də koloritlidir:

*Ov dərəsi bəlli, qoyun-qaralı,
Oynar balıqların cəsədi xallı,
Marallar oylağı, ortası yallı,
Axır hər tərəfə sellərin, dağlar.*

---

* Misginoğlunun bir neçə şeirini Mədəd Çobanov şairin oğlu Nəbi Əhmədovdan, nəvəsi Halay Əhmədovdan yazıya alıb mətbuata çıxarmışdır [53, № 129, 1979, s. 132; 95, s. 15–17].

El şairinin şeirlər dəftəri şəxsi ev arxivimizdədir [38, s. v. 5, s. 3–20]. Misginoğlu Allahverdinin yüzə yaxın şeiri əlimizdədir. Bunların əksəri qoşma, gəraylı səpgilərindədir, onların arasında divanilərə, müxəmməslərə, bayatılara da rast gəlirik. Və bu şeirlərdə mühüm yeri doğma dağların, yaylaqların, al-yaşıl çəmənlərin, el gözəllərinin tərənnümü, elat-tərəkəmə adətlərinin, saza-sözə bağlılığın həssaslıqla incələnməsi tutur.

Dağların nisgili Allahverdi qoşmalarında həzin bir duyğuyla ifadələninir:

*Qəm-qüssə içində qalmışam yasda,
Süsən ağlar, sünbül ağlar, tel ağlar.
Getdi ağır ellər, içində xublar,
Gələn ağlar, gedən ağlar, yol ağlar.*

Şairin duyumunca, ellərin intizarından dağlar lərzələnib, daşların tökər.

Sefil təxəllüslü şairin bir gəraylısında [114, s. 93] Borçalıdakı Qarağac yaylaqları məhəbbətlə tərənnüm edilir:

*Qarağacın dağ havası,
Kaş içəydim gümüş tası...*

Bu səmimi şeirdə belə deyim də var:

*Qoca Tiflisi keçərəm,
Qocorda yaylağım ola.*

Həmin şeirin axır bəndində də Qarağac dağları xatırlanır və şair duyğularını belə ifadələyir:

*Mən beş arşın bez istərəm,
Qarağacda dağım ola.*

Aydınca hiss edildiyi kimi, Sefilin bu gəraylısı «Koroğlu» dastanındakı «Tanrıdan dövlət istərəm...» misrasıyla başlanan şeirlə tipoloji səsləşmə təşkil edir*.

Borçalının şirin təbli şairi Alxas ağanın şeirləri həm də yurd-

---

* Qeyd: Bu şeiri Həmid Vəliyev Tiflisdə İ. Qrişəvilinin muzey-arkivindən aşkarlamışdır [44, № 34, 1979; 114, s. 93] və o, Sefil təxəllüsünü Şenliyə aid etmişdir [114, s. 95–96]. Biz də Bakıda əlyazmalar institutunda Sefilin «Gürcü qızı» gəraylısına rast gəldik [15, f. 24, s. v. 396, s. 1] və səkkiz bəndlik bu şeir də Sefilin haqqında söhbət açdığımız gəraylısına biçim, üslub baxımından yaxındır, lakonikliyilə maraqlı doğurur. Gəraylıda Azərbaycan poeziyası üçün səciyyəvi olan Gürcü gözəlinin vəsfi motivlərinin davamını görürük:

*Ölürəm, gəl cana qıyma,
Aldanma, dünyaya uyma,
Biçarə Sefili qoyma
Yana-yana, Gürcü qızı.*

culluq duyğularıyla yadda qalır. Onun divanilərini birində [54, s. 52] belə demişdi:

Qarağacdı, Axçalıdı qəlbi, gözü dağların.

Alxas ağanın qoşmalarından birində deyilir:

*Məhsulum sulana yağış selinnən,
Balığım yollana Göycə gölünən,
Qarpızım, yemişim Baydar elinnən,
Qartofum üşənə Cavaxdan gələ.*

O, bayatılarında da [54, s. 20] yurd-yuvasını nişan verir:

*Qara yazı,
Sərt olur qar ayazı,
Məskənim Lök dərəsi,
Oylağım Qarayazı.*

Faxralı Səhnə (Səkinə) Alməmmədlinin bayatılarında [48, s. 35] dava-dalaş üstündə tutulub sürgün olunan sevgilisi Alının kor taleyi vətən dağlarının nisgилilə bağlamda anılır:

*Ağlağan ağlar qalıb,
El köçüb, dağlar qalıb,
Xəyalımda, ay Alı,
Baxtavar çağlar qalıb.*

Şair Nəbi qoşmalarında:

*Yolun düşsə təşbihidi İstanbul,
Faxralı tək ağır elim var mənim –*

deyə doğma kəndini bütün dünyada əzəmət, ehtişam rəmzi sayılan İstanbula bənzətmişdi [23, s. 17]; Borçalı gözəlləri Zöhrəni, Güllüyü, Pəriyi, Gözəli, Sənəmi, Gülşanı tərifləmişdi.

Qaraçöplü Misgin Vəli [74, s. 289] doğma yurdun vəsfinə belə söz qoşmuşdu:

*Bizlərdə bülbültək oxunur Quran,
Çox şirin torpaqdı, azca da soran,
Tapmariq gəzsək də, İranla Turan,
Gedək Xorasana, xoşqədəm yoldu.*

Ağacanın səciyyəvi bir şeirini vaxtilə tanınmış alim və toplayıcı Hümət Əlizadə çap etdirmişdi [7, s. 68]. Ağacan «Keçdi» rədifli bu şeirində Borçalının el sənəmlərinin poetik tablosunu yaratmışdır:

*Borçalı elində yol kənarında
Sallandı, qarşımdan yar gəlmiş keçdi...*

Ağacanın təsvirində Borçalı gözəli al-yaşıl bəzənər, xınalar boyayar, yel vuranda onun cıqalı telləri əsər, qıyqacı baxışı səbri kəsər, onun ləbləri şirindir, bütün var əndamı can dərmanıdır...

H. Əlizadə tərəfindən çap edilmiş Ağacanın daha bir şeiri dağlar mövzusunda [7, s. 69]. Burada dağların tərənnümü koloritlidir:

*Bahar fəsli, yaz ayları gələndə
Durnası ötüşüb söz olan dağlar.
Hər şeyə bərabər gülabı sular,
Qaynar bulaqları göz olan dağlar.*

Şair səmimiyyətlə boynuna alır ki, o, dağların işini yaxşı bilir, çisgin-duman gələndə dağlar qaş-qabağın töküüb naz eylər.

... Bu çağların müəllifləri arasında Xəstə Namaz (Namaz Rəhim oğlu Səfərov) (1863–1936) önəmli yer qazanmışdır. O özü barədə belə qeyd etmişdir: «Bizə Səfəruşağı deyərlər, əslimiz Ləcbəddin kəndindəndir» [16, f. 527, s. v. 161, s. 1]. Xəstə Namaz barədə əslən onun həmkəndlisi olan ədəbiyyatşünas alim Əliyar Qarabağlı hələ 1924-cü ildə mətbuatda tanışlıq məqaləsi dərc etdirmişdir [33]. Abbas Kirəcli məlum məqaləsində Ləcbəddinli Şair Namazı Borçalının məşhur söz əhlindən biri kimi dəyərləndirmişdir [16, f. 527, s. v. 204; 53, № 113, 1990; 21, s. 38]. Onun şeirlər dəftəri Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivində Əliyar Qarabağlının fondunda [16, f. 527, s. v. 161].

Xəstə Namazın lirikasında təbiət təsviri mühüm yer tutur. Onun dağlara həsr olunmuş qoşması [16, f. 527, s. v. 161, s. 15] bu baxımdan səciyyəvidir. Şair dağların uca zirvələrindəki bayaz qarı görəndə qəlbi oynayır, bu yaylaqlarda beş ay zövq-səfa sürənin qeyri-intizarı olmaz, – deyir.

*Qoynunda saxlarsan ağır elləri,
Gümüş kəmərləri, nəcib belləri,
Hərdəm göndər o bulannıq selləri,
Yetirsin bizə də barı, a dağlar.*

Burada tərəvətli tərənnüm hiss olunur. Şair dağların gur sularının arana bar-bərəkət gətirdiyini canlı tərzdə ifadə edir.

Doğma yurdun adını adına yaraşdırmış, özünə şairlik təxəllüsü götürmüş İsa Borçalının da yaradıcılığına Borçalı mövzusu xüsusi tərəvət gətirmişdir.

O, gözəlləmələrinin birində [16, f. 527, s. v. 160, s. 90] belə söyləmişdi:

*Borçalıdır bil mahalım,
Hamiya bəllidir halım,
Qaçacağımda xoş əhvalım,
Vardı dillərdə, dillərdə...*

İsa Borçalı doğma yurdun təbiətini məhəbbətlə vəsf etmişdir. Onun şeirlərində dərələri çən-dumanlı Qarağac yaylağının uca zirvələri, alaçıqlı Ağlağan, Ov dərəsi, nişangahlı İlməzli, Çubuqlu yaylağı, başı çalmalı, yaşıl donlu dağlarımız tez-tez yada salınır [16, f. 527, s. v. 160; 53, № 49, 1982, s. 4].

İsa Borçalının qəlb ovsunlayan şeirlərindən biri də Çubuqlu yaylağında Qılıc yurdda söylədiyi «Qaldı» rədifli qoşmasıdır [16, f. 527, s. v. 161, s. 52]. Bu şeir Borçalının bir parası olan Loru tərəfləri 1918-ci il Ermənistanla Gürcüstan arasında rəsmi müharibə nəticəsində ermənilərin işğal etmələrindən sonra şairin dərin bir həsrət duyğusundan doğmuşdu. Şair ürək qövrünü belə bəyənən eləmişdi:

*Ceyranlı talalar, bülbüllü bağlar,
Kimin oylağıydı, kimlərə qaldı.
İgidlər məskəni çisginli dağlar
Boranlı, çoyğunlu dəmlərə qaldı.*

Şairin gül-çiçək bəzənən çəmənlərin, mahir zümzüməli dillərin, yadlara qismət olan doğma yaylaqlarımızın nisgilini çəkir.

Loru bölgəsinin Körpülü elindən Nəziroğlu Əsgərin gəraylılarında, qoşmalarında o tərəfin təbiəti canlandırılır, Çubuqlu yaylağı, Ləlvər dağı, Lejən dağı, Yekəyal, Gendərə, Güllübağ məhəbbətə xatırlanır [22, № 31–34, 2001, s. 9]. Şair Ləlvər dağına gül düzülən, çeşməsindən can süzülən cənnət ocağı deyər tərifləyir.

Qəhrəmanın «Ağır ellər» gəraylısında [84, s. 75–79] Tərəkəmə köçü maraqla təsvir edilir. Yaz ayları gəlib çatanda ağır ellər köç-köç olar, hər yanda tuti dillər səs-səsə verib ötüşürlər. Bu gəraylıda

obaların yola düzülməsi, qəflənin sağa-sola yayılması, nərgizin, lələnin ətir verməsi, qonçaların açılması, gözəllərin bulağa axışması, əlvən yaylağa çıxması, siyah telləri sayrışması incə lirizmlə nəzmə çəkilir:

*Qızlar gələr dəstə-dəstə,
Qəddi əlif, boyu bəstə,
Qəhrəman da qolu üstə,
Xoş saz çalar gülşad əllər.*

Bu tipli deyimlərdən Borçalıya səmimi məhəbbət hissləri boy verir.

Bu şairlərin doğma təbiətə, doğma yurda məhəbbətlərinin poetik təzahürü onların vətənpərvərlik duyğularının xüsusi ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Borçalıda satirik şair kimi tanınmış olan Mirzə Həsən Məcruh, Məhəmməd Rzazadə Mühəqqər, ən öncə, doğma Borçalının ağrı-acılarını, doğma yurddakı mənfi tipləri qamçılıyarkən də doğma yurda sevgilərini biruzə vermişlər. Məcruhun şeirlərindən birində [16, f. 527, s. v. 161, s. 10] oxuyuruq:

*Ağalar yığılib söz qoyubdular,
Boşşalı yurdunu verən etməyə,*

«Molla Nəsrəddin»in ayrı-ayrı saylarında Borçalı qəzasının nahiyələrindəki hadisələrə dair xəbərləri, mənzum felyetonları Mirzə Həsən Məcruh yazmışdır [92].

Borçalı şairlərinin, o cümlədən Məhəmməd Rzazadə Mühəqqərin yurdculluq pafosunun vüsəti həm də onların yaradıcılığına milli, etnik xəlqilik gətirmişdi.

Borçalının bu sevimli şairi :

*Mühəqqər maildir vətən daşına,
Dolanaram çör-çöpünün başına –*

deyə [37, s. v. 10, s. 31] yurdculluğunu bürüzə vermişdi.

Borçalı sevgili şeirlər bölgüsünə həsrət duyğularını da qata bilərik.

Yurd həsrəti, intizar göynəmi motivləri Borçalının sanlı söz adamları İveyli Allahverdinin, Güllər Pərinin, Nəbinin, Əmrəhin şeirlərində daha qüvvətlidir.

Allahverdinin bir gəraylısı ədəbiyyatımızın qürbət, vətən həsrəti rəmzi olan durnalara həsr edilmişdir. Şair durnaya: «xoş gəlibsən bizim elə» – deyə üz tutur.

Güllər Pərinin Borçalıdan Qarsa, vətəndən iraq düşən qardaşına yolladığı və qardaşını bağışlamaq barədə qəza rəisinə yazdığı qoşmalar maraqlı örnəklərdir. Güllər Pəri Borçalı qəza rəisinə üz tutaraq, qardaşının bağışlanmasını belə xahiş etmişdi:

*Pəriyəm, gəlmişəm sizə minnətə,
Amandı, qardaşı salma zillətə,
Çəkib cəzasını, düşüb qürbətə,
Yaşılbaş sonanı göldən ayırma.*

Güllər Pəri mənzum məktubunda ürəyini belə boşaltmışdı:

*Qarsa sarı baxıb-baxıb aqlaram,
Vurulub köksümə yaralar, qardaş!
Sinəm üstün çalın-çarpaz daqlaram,
Dolanar qəlbimdə haralar, qardaş!*

Şeirdə Pəri qardaşının timsalında o vaxtlar Borçalıdan müəyyən səbəblərə görə Qars, Sulduz tərəflərə keçmiş minlərlə həməllisinin didərgin taleyini yada salmış, ümumi həsrət duyğularını ifadə etmişdir.

Pərinin qəlbi köhnə yaradan qövr eləyir, o, sıra dağların aradan çəkilməsini, Borçalıdan Qarsın görünməsini diləyir. Şeirdə intizarın poetik səhnəsi təsirlidir:

*Pəriyəm, dərdinə dözə bilmirəm,
Savadım çatmıyır, yaza bilmirəm,
Sənsiz bu dünyədə gəzə bilmirəm,
Gəlməsən bacular saralar, qardaş!*

Bu qoşmadan bəhs etmiş Kamil Vəliyev onun poetik vüsətini yüksək dəyərləndirmişdir [115, s. 18].

Güllər Pərinin qoşmaları əsasında yaranmış «İsmayıl–Qızıyətər» dastanının qoşmalarındakı həzin, qəmgin həsrət doğma ata ocağının nisgilidir.

Qəriblikdə İsmayıl belə qürrələnir:

*Borçalıdan gəlmişəm ki, bac alam,
Basılmayam, meydan açam, ucalam.*

*Tac verməyəm, gərək səndən tac alam,
Əcrini burada bular gedərsən.*

Lirik qəhrəman qürbətdə min bir əziyyətdən sonra doğma yurdda murada çatır, firavan ömür-gün sürməyə başlayır.

Misgin Nəbinin həsrət qoşmalarında incə ruh açıqlanır:

*Çünki cida düşdüm öz vətənimdən,
Gəzmək üçün ellər mənim olaydı,
Qoşmalar, qəzəllər gül camalına
Düzmək üçün dillər mənim olaydı.*

Bu qoşmalarda lirik-romantik qəhrəmanın doğma vətənə məhəbbəti yurd gözəllərinə sevgisilə vəhdətdədir:

*Yaxşı oldu biz də gördük vətəni,
Canan səfa sürən yerdi bu yerlər,
Səhər vaxtı sığal verib telinə,
Siyah zülfün hörən yerdi bu yerlər.*

Əmrahın həsrətnamələrində [56, s. 195] həlim nisgil duyulur:

*Baxaram yollara, qəlbim tellənər,
Qara bağrım dəlik-dəlik dəlinər.*

Bu fakt diqqəti çəkir ki, 1894-cü ildə Tiflisdə Həsən Sadıqovun tərtib etdiyi cümgdə Əhməd paşanın «Gedirəm» şeiri bizə gəlib çatıb [15, s. v. A-83]. Və həmin qoşma Ziya Borçalı bayazında da var [16, f. 533, s. v. 63, 64, s. 39, 91].

Şeir belə başlayır:

*Ana, halal eylə südün əmmişəm,
Yad eyləyib bir tərlana gedirəm,
Gecə-gündüz kəslib səbri-qərarım,
Həkim deyib o loğmana gedirəm.*

Burada sevgilisini aramağa gedən aşiqin öz anasıyla ayrılıq dəmi, qürbətə yola düşmə anı nəzmə çəkilməşdir.

El şairi Zülfüqarın şeirlərində yurd həsrəti qabarıqdır. Əvvəlcə xatırladaq ki, hələ 1930-cu ildə Hümmət Əlizadənin nəşr etdirdiyi aşığılar toplusunda Zülfüqar adlı müəllifin səmimi şeirlərinə rast gəlirik [7, s. 111–113]. Bu nümunələrin Borçalıdakı Zülfüqarın əlimizdə olan şeirlərilə [37, s. v. 7] tipoloji yaxınlığını hiss etsək də, dəqiq ona məxsusluğunu söyləyə bilmirik. Hər halda, Borçalıdakı

Zülfüqarın əlimizdə olan şeirləri də onun yüksək təbindən xəbər verir. Xüsusən, şairin doğma kəndi Ulaşlıya həsr etdiyi qoşma daha çox diqqətimizi çəkir:

*Yaşılsan hər zaman bahar fəsli tək,
Salmısan çay üstə binə, Ulaşlı.
Sinəndə açılan hər gül, hər çiçək
Bəzəyir hüsnünü yenə, Ulaşlı.*

Şeirdə Ulaşlının üst yanındakı Qonaq ağacı bu kəndin başının tacı adlandırılır, elin telli saz döşündə xoş avazlı növcavan sənətkarları təriflənir.

Bu qoşmadan belə qənaət də çıxır ki, şairin düz yarı yaşı qürbətdə keçmişdi:

*On dörd ildir qürbət eldə qalıram,
Səndən ayrı saralıban soluram,
Zülfüqaram, sənə qonaq gəlirəm,
Mümkünmü ürəyim dönə, Ulaşlı.*

Şeirin məzmunundan aydınlaşır ki, müəllif onu qürbətdən doğma el-obaya qayıdanda söyləmişdi və bir daha doğma eldən ayrılmayacağını bəyan etmişdi.

... Borçalı Qarapapaqlarının qeyrəti, mərdliyi yaxşı bəllidir.

Borçalılıların mərdliyi bədii ədəbiyyatda da müəyyən əksini tapmışdı. Qazaxlı şair Arifin «Qaldı Baydar–Borçalının bəyləri» misrasıyla başlayan mənzuməsində Borçalılıları «Meydan günü bir-birindən yey» olmaqları, «Mehman qarşısına mərd gəlməkləri» ilə üstün tutduğu [72, s. 264; 18, c. 2, s. 88], başqa bir Qazaxlı şair Salikin Muxran bəylərinin şəninə tərif qoşduğu [18, c. 2, s. 74] barədə əvvəl danışmışdıq. Maraqlıdır ki, XVIII yüzil Gürcü şairi İkinci Teymuraz «Sərgüzəştlər» poemasında Borçalı igid ağalarının adlarını çəkərək, Kəlbini gözəl dilmanc, Musanı cəld atıcı, Adıgözəli sadıq dost deyərək bəxtlə vəsf etmişdi [49, c. 8, s. 89–91].

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Borçalı igidlərinin bədii vəsfinin iki aspektini müəyyənləşdiririk: a) qaçaqların tərif; b) elatın hörmətli adamlarının tərif.

Borçalının igid oğullarının obrazları hələ öz çağlarında bədii ədəbiyyatda məhəbbətlə yaradılmışdı. Həmçinin maraqlıdır ki, bu

səpgidə Rus və Gürcü müəllifləri də rəğbət hisslərilə əsərlər qələmə almışlar.

1838-ci ildə nəşr olunmuş bir mənbədə Cekitov familiarı müəllifin «Sazandar» sərlövhəli sənədli hekayəsilə rastlaşırıq [38]. Burada hadisələr Yor, Alazan çayları boylarında baş verir və Gürcü qaçağı Kikola ilə yanaşı qaçaq Yusif Kərim oğlunun sərgü-zəştlərindən də söhbət açılır. Həmin qaçağı Qaraçöplü Dəli Yusif hesab edirik.

Bu baxımdan ilk olaraq məşhur Rus şairi Yakov Polonskinin (1819–1898) adını xatırlamalıyıq. 1846–1851-ci illərdə Tiflisdə yaşamış, «Закавказский вестник» («Zakavkazskiy vestnik» – Cənubi Qafqaz xəbərləri) qəzetində əməkdaşlıq etmiş, M. F. Axundzadənin köməyiylə dilimizi öyrənmiş həmin Rus şairi əsərlərində Azərbaycan, Borçalı mövzusunə müraciət etmişdir. Onun «Tiflis gəzintisi», «Əkbər», «Tatar qızı», «Tatar nəğməsi», «Karvan», «Səttar», «Dəlibaştala», «Tatar məhəlləsindəki mənzil», «Tiflis daxmaları», «Bozqaladan məktub», «Tatar yaylaq yurdları» adlı şeirləri, oçerkləri, hekayələri [119, №№ 22–23, 1847; 96] bu qəbildəndir və bu əsərlərin mövzusunun zəminində Tiflis, Borçalı təəsüratları, xatirələri dayanmışdır. Y. P. Polonskinin Borçalı mövzusunda əsərlərinin bir qismi müəllifin 1849-cu ildə Tiflisdə nəşr edilmiş «Sazandar» kitabında cəmlənmişdi.

O, A. S. Puşkinə məktub kimi yazdığı «Tiflis gəzintisi» şeirində [96, c. 1, s. 58–66] Meydan məhəlləsi müsəlmanlarının etnoqrafik yaşayış tərzini, məscid minarətindən mollaının əzan səsinə eşitdiyini, ayağına başmaq geymiş, ağ qətfəyə bürünmüş müsəlman qadının keçdiyini, Meydanın təmiz havasını təsvir etmişdi.

Müəllif «Karvan» (Şərq povestindən parça) poemasında [96, c. 1, s. 96–103] Borçalının Bozqalasında şəxsən görüşüb söhbət etdiyi Borçalı qaçağı Dəmir Həsən (məndə: Темуры-Гассанъ) barədə poetik dildə rəğbətlə söhbət açmışdır. Rus şairinin təərənnümündə Borçalı igidi aşıqların dilinin əzbəridir, xalqın xeyir-duası onu güllədən qoruyur, ona kütlənin rəğbəti böyükdür, onun hərəkətlərindən varlı tacirlər tir-tir əsirlər. Əsərdə deyilir ki, Həsən at belində heç nəyi gözdən yayındırmır, qartalı gözdən güllələyir,

odda yanmır, suda batmır, dağlarda öz-özünə xan kimi dolanır, erməniləri vahiməyə salır, onları qarət edir, kasıblara toxunmur*. Poemadakı Məcidin timsalında Borçalılıların öz qəhrəmanlarını qoruduqları ifadə olunmuşdur.

«Tatar məhəlləsindəki mənzil» oçerk-hekayəsində Rus şairi bazar meydanı kimi məşhur olmuş Meydan məhəlləsini maraqla təsvir etmiş, tütün dükanında söhbət etdiyi Azər Türkünü halal Türk («честный турок») adlandırmış, Ələsgəri (Əli-Əsgəri) xatırlamışdı [96, c. 3, s. 369–409].

1847-ci ildə Tiflis Rus mətbuatında «Bozqaladan məktub» sərlövvhəsilə maraqlı bir oçerk dərc olunmuşdur [119, №№ 22–23, 1847, s. 170–172, 179–180]. Bu Bozqala (Ağcaqala) Borçalıda yerləşir. Əsərdə Bozqala «düzəndə böyük ağaclarənin əhatə etdiyi kiçik bir daş adaya» bənzədilmiş, onun ətrafındakı dağlar, yamyaşıl düzənliklər, Borçalı (Debed), Xram çayları boyları, habelə yerli əhalinin toy mərasimi, qara zurnanın, aşıq havalarının cövlanı, çəmənlikdə at cigitliyi koloritlə təsvir olunmuşdur. Rus müəllifi Borçalıyı gəzərkən onu yerli cavan bir oğlan müşayiət etmişdi və ondan maraqlı söhbətlər dinləmişdi. O, Borçalılıları «son dərəcə xeyirxah adamlar» («удивительно добрые люди») kimi təqdimləmişdi [119, № 23, 1847, s. 179].

XIX yüzildə Borçalı el qəhrəmanlarının vəsfi yönündə soy-köküylə Borçalı əsilli Şenlik Babanın yaradıcılığı daha çox seçilir.

Elə Şenlik irsini Borçalı saz-söz aləminə qovuşduran əsas bağlardan biri onun şeirlərində Borçalı mövzusunun üstünlüyüdür. Və burada öncül xətti igidlərin, mərd qaçaqların, el müdriklərinin

---

* Qeyd:

1) Y. P. Polonskinin «Karvan» poemasında [278, c. 1, s. 102] oxuyuruq:

В народе знают, что Гассан,
Хоть и в горах живет скатальцем,
Сам по себе такой же хан,
Возьмет червонцы у армян,
Но бедняка не тронет пальцем.

2) Bu poema, Dəmir Həsən obrazı barədə tədqiqatçı Şahbaz Şamioğlunun mülahizələri orijinallığıyla seçilir [44, № 19, 2001, s. 3].

şərəfinə təriflər təşkil edir. Ustad sənətkarın yaradıcılığında Borçalı mövzusunun zənginliyinə bu mahalda Qarapapaq ellərini gəzib-dolaşması, mahalın Sarvan, Qızılhacılı, Qarayazı, Qəmərli, Hamamlı, Qasımlı, Görərxı, Arıxlı, Faxralı kəndlərində tez-tez toy məclisləri aparması da təkan vermişdi.

O, Borçalı mahalının nüfuzlu bəylərinə xüsusi qoçaqlama qoşmuşdu. Söz ustadının bəylərin elatına-elinə xüsusi rəğbət bəsləməsi, yəni Borçalıyı «cənnət» adlandırması diqqəti çəkməyə bilməz.

Şairin Borçalıdakı sayseçmə adamlara həsr etdiyi şeirlərindən ən məşhuru «Əfəndim» rədifli qoçaqlamasıdır. Bu qoşmanın bir neçə variantı var. Onlardan birinə Ziya Borçalının Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivindəki cüng-bayazında rast gəldik; birini Məhməd Fahrəddin Kırzıoğlu 1960-cı ildə Çıldırda Şenlik Babanın oğlu Aşiq Qasımdan yazıya alıb; başqa birisini Ənsar Aslan çap etdirib; biri Borçalıda Hüseyn Saraclının, biri Aşiq Kamandarın, biri də Nurəddin Qasımlının dilindən köçürülüb [16, f. 533, s. v. 63, 64; 67; 4; 5; 53, № 11, 1994, s. 3; 60]. Bunlardan Ziya Borçalı variantını daha əzəli sayırıq.

Şeir belə başlayır:

Səməd bəylə İsmayılın seyrinə vardım,

Bu diyarı gəzə-gəzə, əfəndim.

Səməd bəy namunda bir gizir gördüm,

Vəsfini qaldırram sözə, əfəndim*.

Borçalı Koroğlusu kimi adımaşır olan Qasımlı Səməd bəyi Şenlik aslan görümlü, paşa səltənətli, xan qurumlu, zəhmi ağır igid kimi vəsf etməkdə haqlıydı. Səməd bəyin Sibirə getməyi, Alosman məmləkətinə talan salmağı, cəlaləli kürdünə qılinc çalmağı, İran ölkəsindən xərac almağı vəsfə çəkilir, Səməd bəyin dostlarından Mehralı şahlar quşuna, Mahmudoğlu ətdən qalaya, İsmayıl Rüstəm-Zala bənzədilir, İsmayılın krala boyun əymədiyi, Çavuşoğlunun yüz

---

* Qeyd: Ustad Kamandar bu bəndin ilk iki misrasını belə söyləyirdi:

Bu gün Qasımlının seyrinə vardım,

Borçalıyı gəzə-gəzə, əfəndim.

Və bizcə, bu, daha məntiqidir.

kazakı dağıtdığı xatırlanır.

*Şenlik söylər qoç igidlər pirini,
Özgəsinə verməm gizlin sirrini,
Səməd bəylə İsmayılın yerini
Verməz bu diyarda kimsə, əfəndim.*

Şenliyi Borçalının Şülöyür qəsəbəsində erməni yaraqlı qoruqçuları incidəndə o gəlib Səməd bəyə gileyini, «dilbilməz yağının cənginə düşməsini» şeirlə bildirmişdi:

*Sənsən Qul Şenliyin xoş havadarı,
O səbəbdən gəldim bu yana sarı,
Şülöyür elinin qoruxçuları
Bizi soyub yola saldılar, bəyim.*

Səməd bəyin ölümü Şenliyin qəlbini göynətmişdi:

*Ay arıflər, gəlin sizə söyləyim,
Səməd bəy namunda hökmü-xan getdi,
Qazaxnan Şəmşəddin, külli Boşşalı
İyidlər içindən belə can getdi.*

Şenlik Baba bu ağısında Səməd bəyin meydana girəndə cəng etməsini, ayağını polad üzənginin aparmasını, Alosmanı, Hindi, Firəngi gəzməsini, Cəlaliyə bir tufan salmasını qürur hissilə xatırlamış, onun ölümündən sarsıldığını nəzmə çəkmişdi:

*Şenlik mədh eləyib saldı dastana,
Yaşayar hər zaman rəhmətim ona,
Rustam tək səs saldı küllü cahana,
Hayıf, əlimizdən qəhrəman getdi.*

Şenliyin Səməd bəylə, İsmayılın dostluğu saz-söz üstə köklənmişdi. Çünki Şenlik demişkən, onlar «ustadlardan əhli-mərfət alalılar, müddahdılar saza-sözə».

Şenlik Babanın «Borçalı Səməd bəy» adında dastanı da var [98, s. 61–63; 5, s. 93–116].

Abdallı Kor İsmayılın da hünərləri Şenliyi məftunlamışdı. Şenlik ona da layiqli bir qoçaqlama qoşmuşdur. Hüseyn Saraclıdan yazılmış bu qoçaqlamada İsmayıl qorxmaz qəhrəman kimi vəsf edilir, ıftixarla xatırlanır ki, onun şöhrəti Qafdan-Qafa yayılıb, hər nadanı məclisində əyləməz, laf atıban hirsli-hirsli söyləməz, seyrəqub yur-

dunu abad eyləməz... Bu, həmin İsmayıldır ki, «məmləkəti şana kimi daradı», «Şam, Hələbdə, Qeysəridə var adı»...

Qoçaqlamada İsmayılın Çənlibeldə əylənməyə, Koroğluyula bərabər bəzircanlar pozmağa layiq olduğu göstərilir. Kəşmir, Şiraz, Çini-Maçin, Bakı, Həştərxan, İran, Osmanlıda şücaət göstərmiş, Gürcüstana da dayaq durmuş İsmayıl haqqında bu şeirin tapşırması:

*İyid odur dözə iyid yolunda,
Hökmün işlər hər divana elində,
Şenlik kimi şairlərin dilində
Dastan oldun hər lisana, İsmayıl!*

İsmayılın da ölümünə Şenlik hüznü şeir həsr etmişdi. Bu ağıda İsmayılın cəng edib ölənətən şahı, gədanı saymadığı, dünyaya şöhrət, şan saldığı, qoşunlar dağıdıb ordular vurduğu, qanlara qan çalxadığı, padşahlar hökmünə baxmadığı, divana baş endirmədiyi, üç padşahın ölkəsinə sığmadığı ehtiramla anılır. İsmayıl Koroğlu sədalı hökmü-xan, İsgəndər ucalı, Urustam əsilli, Hatəm səxavətli, qızılquş caynaqlı tərhan kimi öyülür:

*Şenlik sözlər deyər xalqın səsində,
Mərifət görsətdin dava bəsində,
Min iki yüz doxsan dörd sənəsində
Bada verdin şirin canı, İsmayıl.*

Şenliyin «Mehralı Bəy atlıları türküsü» şeiri də maraqlı doğurur. Darvaz elindən olub, Osmanlıda paşalığa yüksələn Mehralı Bəyə həsr edilmiş bu qoçaqlama o dövrdə marş kimi dillər əzbəri olmuşdu və bu gün də öz hay-harayıyla mübarizə himni kimi səslənir:

*Qurşayın qılınçı, geyinin donu,
Qovğa buludları sarı hər yanı,
Doğdu qoç iyidin şan almaq günü,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana!*

Şenlik Babanın Borçalı Nəbioğlu Məhəmmədə həsr etdiyi şeiri də öz səmimiyyəti və təbiiliyyəti seçilir:

*Borçalı elində bir şəxsi izzət
Gedib qoca köydə xoş ülfət gördüm.
Nəbioğlu namda ismi Məhəmməd,
Məkani zinətli Molləhməd gördüm...*

Özü demişkən, hər nadana gövhər paylamayan Şenlik Borçalının bu hörmətli el ağsaqqalını ona görə belə tərif etmişdi ki, onun Borçalı elinə yaraşan sədasi, şöhrəti var idi, elmini çox, hökmünü ziyadə, şərəfət payını mətanət görmüşdü.

Bu şeirdə [4, s. 152] Borçalı Nəbioğlu Məhəmməd xoş kəlamlı şəxsiyyət kimi təqdim edilir, mərdlikdə İsgəndərə, səxavətdə Hətəmə tay tutulur.

Şöhrətli sənətkarın başqa bir qoşmasında Orucoğlu Əsgər ağanın hər yerdə qıryatı (qeyrəti), varı söyləndiyi təriflənilir və sonra belə nəzmə çəkilir:

*Gəncə–Qarabağa salıbdı bir ün,
Borçalı elində izzəti üstün,
Soğanlıqlı Abbas kimi günbəgün
Təssif çəkən havadarı söylənilir.*

Şenlik Baba Borçalının ağır ellərindən olan Faxralının soyuq bulaqlarını, göy talalarını, Ballı dərəsini, Palıdlı dərəsini, hörmətli kişiləri Usta Əhməd, Haqverdi, Molla Qurban, Oruc, Kərim ağa, Hübət, Novruz, Bayramalı, Tanrıverdi, İbrahim, Hüseyn, Abbas, Musa, Kamandar və başqalarını dərin ehtiramla tərif etmişdi:

*Səfil Şenlik bu büsatı gördü xoş,
Görüm Faxralının biri olsun beş,
Abbas tülək tərən, Musa qızıl quş,
Əhli mərfət Kamandarı gördünmü?*

Şenlik Faxralıdan Söyünlərin Molla Mahmud, Təhməzqulu, Molla Qurban, Yəhyaların Abbas, Qəmərli Oyçu oğlu İsmayıl, Qızılhacılı Cöyrü oğlu Qara, Sağamoylu Yəhya bəy və başqalarıyla dost olmuş, onların məclislərində çox çalıb oxumuşdu.

Şenlik Gümrüdəki Erməni daşnak (canfəda) təşkilatının rəhbərinə yazdığı qorxutma şeirdə [68, s. 81] Erməni hiyləbazların iç üzünü açmış, bunun müqabilində Borçalılıların igidliyindən bəhs etmişdi:

*Qazax, Borçalı da dava düzərlər,
Təkəyə, Türkməna kağız yazarlar,
Onlar da cəng günü üstün hazırlar,
Biri min adama bərabər gələr.*

Borçalının adibəlli igidləri arasında Qızılhacılı Cöyrü oğlu Qara (1866–1929) şərəfli yer tutmuşdur. Bütün ömrünü haqq-ədalət uğrunda mübarizəyə həsr etmiş Cöyrü oğlunun aynalısı, «Cöyran» adlı ağ atı barədə bir-birindən maraqlı əhvalatlar söylənir. Bu söyləmələrdən Faxralı Nəbinin ona həsr etdiyi şeiri dillər əzbəridir:

*Hardan alım Cöyrə oğlu Qaranı,
Çəkə xəncərinə, kəsə aranı.*

Şair Namazın Görərxı katdası Məşədi Əhmədin ölümünə, Faxralı igid Rüstəmin ölümünə ağıları, Dəmirçihasanlı Alı oğlu Məmmədə, Cırcır oğlu Söyünə yazdığı şeirləri də bu qəbildəndir. Məşədi Əhmədi nökrinin nahaqdan öldürməsindən sarsıntılarını o, şeirlərinin birində belə bildirir:

*Belə hayıf oldu Məşədi Əhməd,
Çörəyin yeyənlər çıxdı müxənnət,
Xəstə Namaz deyər sizə irəhmət,
Ərşin təxti-Süleymanı qalmadı.*

Xəstə Namazın bir cığalı divanisi [16, f. 527, s. v. 161, s. 16] maraqlı doğurur. Şairin özü bu barədə belə qeyd etmişdir: «20-ci ildə Boşçalının Aşağa-Saral kəndi ermənilərlə yaman dava elədilər, çox da adam qırıldı, onda mən bu şeiri dedim». Şeir belə başlayır:

*Yaşasın Aşağa-Saral, çox-çox əla iş gördü,
Böyük hünər eyelədilər, demə bala iş gördü.
Erməni gördü mat oldu,
Burası qiyamat oldu,
Qaçanlar xəcalət oldu,
Mərdi-mərdanə iş gördü.*

Şeirdə Ermənilərin qeylü-qalları qamçılanır, axund Molla Əlinin də beşaçılan götürdüyü nəzmə çəkilir.

Nəsr

Bədii nəsrə Borçalı mövzusu xüsusunda danışarkən əvvəlcə qısa haşiyəyə çıxmaq, Borçalı əsilli yazıçılar Nəriman Nərimanovun, Abdulla Şaiqin, habelə başqa müəlliflərin bədii nəsr yaradıcılığında Borçalı həyatının əksi məsələlərinə toxunmaq istəyirik.

Nəriman Nərimanov (1870–1925) Borçalının fəxridir. Bu ya-

xınlara qədər onun atasının Güney Azərbaycandan gəldiyi bildirildi; ancaq Nərimanın böyük qardaşı Səyyarə təxəllüslü şair Salmanın xatirələrinə və aşağıda şərh edəcəyimiz dəlillərə əsasən, bu fikrin yalnız olduğunu aşkarlarıyıq. N. Nərimanovun həyat-yaradıcılığının səriştəli bilicisi Teymur Əhmədovun şəxsi arxivindəki bu xatirələr [45, s. 5–7] təsdiqləyir ki, Nərimanzadələr şə-cərəsinin ulu kökündəki Nəriman onyedinci və onsəkkizinci yüzillərin aşırımında Səfəvilərin Qaxet valisi Nəzərəli xanın (İraklinin) sarayında eşikağası olub. Həmin Nərimanın adı qoyulmuş kötücə Nərimanın babası Allahverdi bəy Soğanlıqda, Tiflisdə, atası Kərbəlayı Nəcəf də ömrü boyu Tiflisdə yaşayıblar. S. M. Qənizadə ondoqquzuncu yüzilin axırlarına aid xatirətində belə vurğulamışdı: «O zaman əsl Tiflis müsəlmanları ancaq yeddicə familiyadan ibarət imiş ki, onlardan birisi də Nərimanovlar idi» [76, s. 241]. 1909-cu ildə «برهان ترقی» («Bürhan-i tərəqqi») qəzeti: «Nəriman Bəy cənabları ən əsl Tiflisli olub» yazmışdı, «فقرا فیوضاتی» («Füqərə Füyuzatı») qəzeti Nəriman bəyin atasını «tiflisli Nəcəf Nərimanov» kimi təqdim etmişdi [86, s. 15]. Nərimanovlar (Nərimanzadələr) Tiflisdə Bəzəkli hamamın qənsərində ikimərtəbəli mülkdə yaşayıblar; Allahverdi bəy Abdulla Şaiqin atası axund Mustafayla yaxın dost olub, bir müddət axundun külfəti Allahverdi bəyin mülkündə qalıb. Deməli, bütünlüklə Nərimanzadələr Borçalının köklü-köməcli bəy nəsləli olub. Xatırladaq ki, Nərimanın anası Həlimə xanım da tiflisli Zamanöyünün Hacı Məhəmmədqasımın qızı olub.

Nəriman Nərimanov Tiflisdə doğulub, ilk təhsilini burada Əliyyə məktəbində almış, Qoridə seminariyada oxumuş, ilk müəllimlik fəaliyyətinə Borçalının Qızılhacılı kənd məktəbində başlamışdı, qələm təcrübələrini də Borçalıda yazmışdı. Və Nəriman Nərimanovu bir yazıçı kimi Borçalı–Tiflis ədəbi mühitimizin yetirməsi sayə bilərik. Ələlxüsus, onun Qızılhacılıda müəllim işləyən vaxtlar həmin kəndin həyatından götürdüyü mövzu əsasında yazdığı «Nadanlıq» məhz bu mühitin bəhrəsidir. Borçalı mühitilə bağlılıq onun sonrakı əsərlərində də işartı verir. «Bahadır və Sona» romanında hadisələr Tiflisdə, Məngilisdə, Qocorda vəqə olur. Bahadır tiflislidir, qədim bəy birinin oğludur; əsl vətənsəvər obrazıdır; əsə-

rin bir yerində o belə deyir: «Mən millətimi sevirəm, çünki anamı sevirəm». Bu romandakı troykaçı çopur Novruz Borçalı tərəfdəndir, onun Sarvan qaçaqları barədə söhbətləri maraqla oxunur...

N. Nərimanov hekayələrində Borçalı mövzusunda, Borçalı əhvalatlarına müntəzəm üz tutmuşdur. O, «Bir kəndin sərgüzəşti» («Əmi») hekayəsində [94, s. 212–220] Qızılhacılıdan yaddaşında qalan əhvalatı təsvir etmişdir... Ədib Qızılhacılıyı belə görmüşdü: «Bu kənd böyük, zəngin bir kənd idi. Hər kim bu kəndə təzə gəlmiş olsaydı, iki məhəllənin bir-birindən seçilməyini görərdi: məhəllənin biri dağ başında, küçələri toz, torpaq, dar, pəlçiq evləri bir-birinin içində; ikinci məhəlləyə gəlincə, küçələri enli, təmiz və evləri səliqə ilə tikilmişdi». Namləsüm və İnamre adlanan bu iki məhəllə* bir-birinə oxşamadığı kimi, bunların camaatı da bir-birinə oxşamırdı, yəni hər məhəllənin xalqı xüsusi bir yolla dövran sürürdü, Namləsümün adamları günlərini kefdə, eyş-ışrətdə keçirərdilər, İnamrenin adamları vaxtında yerlərini əkər, vaxtında biçər, tez-tez şəhərə gedər, alver edər və şəhərdən bir çox şeylər öyrənib daima tərəqqidə bulunardılar. İnamre məhəlləsinin camaatı məktəb fikrinə düşəndə Namləsüm məhəlləsi bu fikrə mane olurdu. Hekayənin qəhrəmanını Namləsüm məhəlləsinin adamlarının Əmi deyə çağırtdıqları möhtərəm bir şəxsdir. Ucaboy, gərdənli, qarasaqqal, xoşsima bir kişi olan Əmiyə ona görə hörmət edərdilər ki, məhəllənin ac bəyləri həmişə bundan borc alardılar, əksərən də vaxtında borclarını verə bilməzdilər, yerləri ona keçərdi. Əmi qeyri adamlara da sələmlə pul verərdi. Məhəllə camaatından xəbərsiz Əmi lazım olan vaxt camaatın tərəfindən danışar, işlərini düzəldərdi... Heç kəs anlaya bilmirdi ki, bu camaat nəyə qulluq edir, hansı aqlın, hansı qeyrətin sahibidir.

N. Nərimanov publisistik məqalələrində, felyetonlarında da Borçalının ağrı-acısına toxunmuş, Borçalı bəylərini maarifə, mədəni tərəqqiyə çağırmışdır. Bu baxımdan onun 1906-cı ildə «حيات» («Həyat») qəzetində dərc olunmuş bir felyetonu [94, s. 273–278] səciyyəvidir. O, «gözəl Borçalının minlərdən dəm vurub

---

* Qeyd: Bu məhəllələrin adları tərsinə oxunanda Müsəlman və Erməni adlanır. Maraqlıdır ki, Borçalıda hiyləgər adamlara Erməni yosunlu deyirlər.

təkəbbürlüklərindən kimsəni tanımayan, özlərini pişrov sayan bəylərinə, ağalarına, kəndxudalarına» üz tutub demişdir: «Nə vaxtdək eyşü-işrətə məşğul olub məclislərdə quru-quru millət tərəqqisi barədə «gap» edəcəksiniz. Bilmirsinizmi boş «gap» ilə plov olmaz: yağ, düyü gərəkdir?» Sonra müəllif Borçalınlıları vətənpərəstliyin ən uca mərtəbəsi olan hümmətə çağırırmışdır.

Abdulla Şaiqin (1881–1959) sənəti Borçalıdan, Borçalı ədəbi ənənələrindən qidalanmışdır.

Bunu böyük ədib özü belə təsdiqləmişdir: «Folklora hələ uşaq ikən məndə ilk dəfə maraq oyadan Yusif əmi olmuşdu. Borçalı qəzasının mərkəzi olan Sarban kəndindən gəlmiş bu kimsəsiz, yoxsul qocanı atam bir ata kimi sevir və ona çox hörmət edirdi. O bizim evdə ancaq bazar işlərini görürdü. Yusif əmi hər gecə bizə şirin-şirin nağıllar danışır, çox qərribə tapmacalar söyləyirdi. Onun danışmalarını çox böyük həvəslə dinlərdim... Sonralar Məhəmməd əmimdən və qulluqçumuz məşədi Pəridən öyrəndiyim nağıllar məndə folklora olan marağı daha da qüvvətləndirdi» [105, c. 5, s. 183]. Deməli, A. Şaiqin yaradıcılıq mayası Borçalı folklorundan, Borçalı el ədəbiyyatından tutulub.

Yenə də ədibin xatirələrindən: «Atam Borçalı mahalının mərkəzi olan Sarban kəndindən Mustafa Süleyman oğludur. Anam ata tərəfdən Sarbanda Bayramlılardan, ana tərəfdən isə Dəmirçihəsənli kəndində Əminlilərdəndir» [105, c. 5, s. 351]. Abdulla Şaiqin atası axund Mustafa Süleyman oğlu Talibzadə Borçalının Sarvan elindən qədim Taliblilər nəslindəndir, Tiflisdə axund rütbəsi almışdı, Tiflis, Kutais vilayətləri şiə məzhəb ruhani məclisinin üzvü, sonra Güney Qafqaz ruhani idarəsinin üzvü seçilmişdi, bir müddət Tiflisdəki Əliyyə məktəbində müəllim işləmişdi*.

---

* Qeyd: Hazırda Abdulla Şaiqin atasının ata tərəfdən qohumları Sarvanda (indiki Marneuli şəhərində) Axundov və qismən də Mustafayev, atasının ana tərəfdən qohumları İmirhəsən kəndində Fətullalar, anasının ata tərəfdən qohumları Sarvanda Bayramov, anasının ana tərəfdən qohumları Kürüstündə Eminov familiyalarını daşıyırlar. Şairin əmiləri Əli, Məmməd ömürləri boyu Sarvanda ata yurdda yaşamışlar. İndi Mustafa ocağı Şaiqin əmioğulları, nəvə-nəticələri yadırlar.

Abdulla Şaiqin əsərlərinə Borçalı mövzusu, Borçalı koloriti xüsusi rəvnəq verir. O, uşaq yaşlarında, habelə Bakıda yaşadığı illərdə də Məngilis, Suram, Muxran, Qarakilsə yaylaqlarında din-cəlmiş, bu diyarın əsrarəngiz gözəlliklərinə valeh olmuşdu və bu şirin təəssüratlar ömrü boyu onun təxəyyülündən silinməmişdi.

Şaiqin hələ ilk qələm təcrübələrindən sayılan «Vətənə qayıdarkən» şeirindəki:

*Dayam idi bu dərə, dağlar mənim,
Oylağım olmuş iki bağlar mənim –*

deyimində haqlı olaraq Tiflisin Ortacala bağlarını, Borçalı dağlarını nəzərdə tutduğu bildirilir [99, s. 10]. Bu yerlər, həqiqətən, uşaqlıqdan şairin gəzib-dolaşdığı, sevdiyi guşələr olmuşdu.

Bu baxımdan onun ədəbiyyatşünaslığımızda kamil memuar örnəyi kimi dəyərləndirilən [43] «Xatirələr» əsəri [105, c. 5, s. 7–295] xüsusilə əhəmiyyətlidir. «Doğulduğum və uşaqlıq illərimin çoxunu keçirdiyim Tiflis şəhəri ətəkləri yaşıl otlar və əlvan çiçəklərlə bəzənmiş uca dağlarla qucaqlaşmışdır» [105, c. 5, s. 7] – deyə xatırlayan müəllif Müctəhid və Nəbatat bağlarını, Şeyx Sənan dağını, Sərdar bağını yada salaraq, gözəl Tiflis şəhərini əlvan qanadlarını geniş açmış tovuz quşuna bənzətmiş, şəhəri ikiyə ayıran Kür çayının sahillərini yaşıl məxmər xaliya oxşatmış, Tiflisin yaxınlığındakı Muxran deyilən otlu, çiçəkli, sulu, meşəli yaylaqdan danışmış, Tiflisin məktəblərindən, müəllimlərindən, Şeytanbazar əhvalatlarından, çayxanalarından, altıbarmaq seyiddən, məhərrəmlik büsətindən, Novruz bayramından, Sarvan kəndinin yeraltı daxmalarından, daşdan tikilmiş evlərindən bəhs etmiş, gördüyü, şahidi olduğu hadisələri qələmə almışdır...

«Bəxtiyarlığım» («Köç») povestində [105, c. 1, s. 8–29] Borçalının bədii tablosu məhəbbətlə yaradılmış, Borçalının yumşaq otları, əlvan çiçəkləri, dağ nanələrinin gözəl qoxusu, zəncir kimi bir-birinə hörülmüş, bir-birini qucaqlamış dağları, sıx meşələri, çılpaq qayaları, uçurumlu dərələri, axar-baxarlı, hər ağacının, hər daşının dibindən su sızan yaylaqları, axşamlar qoyun-quzunun mələşə-mələşə obaya dönməsi incəliklə təsvir olunmuşdur. Əsərin personajları da Borçalı mahalındandırlar. Altmış yaşlı, qısaboylu,

köksü və kürəkləri enli, canı sapsağlam, gəncliyində çox igid və qoçaq olmuş, fikri-zikri daim ovda, şikarda dolaşmış Kərim baba Borçalı çobanıdır. Onun tufəngi atası Qafar kişidən qalib: «İgid atadan igid oğluna bir tufəng, bir də at qalar». O, tütək çalar, sümsü düzəldərdi, Borçalı pələngləri barədə şirin söhbətləri, bayatı-şikəstələri ağzından düşməzdi. «Köç»də şən Ayrım qızı, tütək çalmaqla sürüləri geri döndərən Borçalı Oruc çoban, arabaçı Salman kişi surətləri də maraqlıdır...

Ədibin «Bədbəxt ailə» («Dursun») romanının [105, c. 1, s. 289–312] baş qəhrəmanı Borçalı qəzasının Candar kəndindən Pirverdinin oğludur. Əsərdə Borçalı ellərində dilə-ağıza düşmüş adi, kədərli bir hadisə qələmə alınmışdır. Dursunun ailəsi, oğul-uşağı ola-ola Qaracalar kəndindən gənc Güllüyü ikinci arvad gətirməsi evdə bəxtiyarlığı pozur. Güllünün Qaracalardan Vəli adında bir cavan oğlana qoşulub qaçması, Dursunun əvvəlki arvadından olan oğlu Səfərin Vəlini öldürməsi, sürgün edilməsi ziddiyyəti daha da artırır. 1905-ci ilin fırtınalı günlərində Tiflisdə qovun-qarpız satıb kəndə qayıdarkən kazaklar Dursunu səbəbsiz həbs edirlər. Altı ay həbsdə qaldıqdan sonra evə qayıdan Dursun görür ki, artıq hamı onu ölmüş zənn edib, gözəl Güllüsü də çıxıb gedib*.

«İki fəmilianın məhvi» poeması, «Daşqın», «İntiharmı, yaşamaqımı?», «Göbələk» və başqa hekayələri də [105, c. 1, s. 30–43] məzmun-mündəricəsilə Tiflisə, Borçalıya ilgili olmuşdur...

İyirminci əsrin əvvəli milli bədii nəsrimizin inkişafında mühüm mövqeyi olmuş Seyid Musəvinin (Mir Həsən Möhsünovun) 1906-cı

---

* Qeyd: Gürcü yazıçısı Şio Araqvıspirelinin «Güllü» povestinin [114, s. 148–152] məzmunu da «Dursun»un [105, c. 1, s. 289–312] məzmununa uyğundur. Abdulla Şaiqin də, Şio Araqvıspirelinin də qadın qəhrəmanlarının adı Güllüdür. Gürcü qazıçısı çox məşəqqətlər çəkmiş Borçalı qadınının adını öz əsərinə sərlövhə seçmişdir. Ş. Araqvıspirelinin əsəri «öz mal-qarası və qoyun sürüləri ilə qışı Qarayazı çöllərində keçirən azərbaycanlıların hياتından bəhs edir» [114, s. 149–150]. A. Şaiqin qadın qəhrəmanı Güllü də Qarayazının Qaracalar kəndindəndir. Hər iki əsərdə Borçalı Tərəkəmələrinin elat həyatının, qışlaq mənzərəsinin sənətkarlıqla təsvirini görürük.

ildə «Dəvət-Qoç» qəzetində dərc edilmiş «Təzə həyatın tüluunda» adlı lirik-publisistik hekayəsinin mövzusu Borçalı hadisələrindən götürülmüşdür. Əsərin başlanğıcında belə ekspozisiya verilir: «Borçalı uyezdində Şüləver adlı bir qəsəbə var ki, əhalisi ermənilərdir. Şüləverə lap yaxın şenlik Aşağı Saral və Yuxarı Saraldır ki, əhalisi müsəlmanlardır. Həmişə Şüləverin işi Borçalı şenliklərinin və şenliklərin işi Şüləverdən keçirdi. Mahalın müsəlmanları öz aləti-təsərrüfatını həmişə Şüləverdə sazlandırır və Şüləverin erməniləri azuqəni həmişə Borçalı mahalından alırdı». Ancaq bu qonşu kəndlər arasına erməni millətçiləri ədavət salırlar. Bu məqam hekayədə belə açılır: «Şüləverdə erməni siyasi daşnaqsütun fırqəsinin üzvləri erməniləri mühafizət eləmək məqsədilə silahlanmağa başladı və Bürçalı şenliklərində də camaat yaraqlanmağa başladı ki, hərgah ermənilər bunların üstünə hücum eləsə, cavab versinlər» [100, s. 107]. Gənc bolşevik Seyid Aslan vəziyyətlə tanış olmaq və qırğını aradan qaldırmaq niyyətilə hadisə yerinə gəlir, Saralda el ağsaqqalı Məşədi Hüseynin evinə qonaq düşür. Hər iki kəndin fəallarının ümumi yığınağını çağırmaq qərara alınır... Bunlar real faktlardır. Əsrin əvvəllərində erməni fitnəkarları bir neçə dəfə Borçalıda dincliyi, əmin-amanlığı pozmuş, torpaq davasına qalxmışdılar. Belə qanlı olaylardan biri məhz Seyid Musəvinin əsərində təsvir olunmuşdur.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin məşhur «Şair» («Mirzə Səfər») hekayəsində qəhrəman Borçalı qəza dəftərxanasının kargüzəri Mirzə Səfərdir və o, halallıq mücəssəməsidir...

Maarif xadimi, yazıçı, publisist Eynəli Sultanovun «Seyidlər», «Acı masqara», «Təzə pir», «Çadra altında», «Cənub gecələri» hekayələrinin məzmunu Tiflislə, yerli müsəlmanların məişətilə bağlıdır [104]. «Acı masqara»da hadisələr Şeytanbazar məhəlləsində vaqe olur: cəvahirfüruş Ağa Mehdi Ərdəbildən Şeytanbazara gələn gündən məşhurlaşır, bu şöhrəti onun başına bəlalar açır...

Abbas Səhhətin «Bədbəxt ailə» hekayəsində də hadisələrin məkanı Tiflisdə müsəlmanlar məhəlləsinin küçələridir.

Bilavasitə Borçalı ədəbi mühitinin nümayəndələrinin nəsr yaradıcılığında Borçalı mövzusu məsələsinə gəlincə, vurğulamalıyıq ki,

bu baxımdan Emin ağa Hacallının, Hüseyn Minasazlının əsərləri diqqətəlayiqdir.

Öz Borçalı koloritlə «Borçalı Emin ağa» adlı sənədli-bədii nəsr əsəri [66] xüsusi maraq doğurur. 1915-ci ildə Tula şəhərində Rus dilində çap olunmuş [66], Abbas Abdullanın üzə çıxardığı, mətbuatda bütövlükdə dərc etdirdiyimiz [53, №8–39, 1997], əsas mətnin Emin ağa Hacallıya məxsus olduğunu düşündüyümüz həmin əsər süjet-kompozisiyası, təhkiyəsi, bədii zənginliylə sənədli memuar səciyyəli povestdir.

Əsərin sənədliliyinə dəlalət edən başlıca fakt bundan ibarətdir ki, qəhrəman Emin ağa real şəxsiyyətdir. O, Borçalının Bolus-Kəpənəkçi kəndində yaşamış, Borçalının hörmətli şəxsiyyəti olmuşdur. Yaylaq müdiri işləmişdi. 1918–1919-cu illərdə Qars İslam Şurasının rəisi və Borçalı–Qarapapaq Türk Cümhuriyyətinin rəhbəri bəyanlanmışdı... Sonralar Qazağın Qarapapaq kəndində yaşamışdı, orada da dəfn olunub. Onun adına bağlı povestdən bu da aydınlaşır ki, Emin ağa sazından heç vaxt ayrılmamış, çalib-oxumuş, özü də ara-sıra söz qoşmuşdur.

Burada sənədlilik o qədər güclüdür ki, hətta nəql olunan hadisələrin illəri, yeri, insanlar da dəqiq verilir. Elə əsərin lap əvvəlindəcə 1906-cı ilin yayı hadisələrin başlanğıc nöqtəsi götürülür.

Əsər Emin ağanın təqdimilə başlanır: «Bu gözəl, qədd-qamətli kişi öz incəliyi, zərifliylə adamı valeh edirdi, ona görə onun mərdanəliyi daha da təbii görükürdü; o, zövqlə geyinmişdi; gözəl yarağı gözə çarpırdı; papağı daha qəşəngiydi» [66, s. 3; 53, №9, 1997, s. 7].

Əsərdə memuar-xatirə səciyyəsi, öncə, povestin təhkiyəsilə bəirlənir. Belə ki, hadisələrin, demək olar, hamısı Emin ağanın dililə nəql olunur. Emin ağa başına gələnləri söyləməyə belə başlayır: «Gəncliyim coşğun keçib, mən çox əziyyətlərə dözmüşəm. İndi, allaha şükür, rahatam, öz taleyimdən tamamilə razıyam» [66, s. 8; 53, № 9, 1997, s. 6]. Bununla da, sənədli memuar təhkiyəsi təkən götürür.

Əsər boyu Emin ağa göz önündə yurdumuzun elcanlı, ağırtaxtılı, sözüotgün kişilərindən, savadlı ziyalılarından biri kimi canlanır.

Onun bir növ monoloqu xatırladan bu sözlərilə daxili aləmini, əqidəsini, mövqeyini belə açıqlayır: «Mən belə düşünürəm ki, insanda ən qiymətli şey onun adıdır... Bir yerdə ki, mənə hamı tanıyır, mən görünəndə oturan durar, yatan qalxar, o doğma yurdu necə qoyub gedəsən. Daha yaşa dolmuşam, bir də nə vaxt özgə diyarda yenə də Emin ağa olacağam? Bax, ona görə istəmirəm ki, cəlayi-vətən olam...» [66, s. 8; 53, № 9, 1997, s. 6].

Povestin Borçalı koloriti açıq-aşkardır. Burada el ağsaqqalı Emin ağanın həyatı, eləcə də Borçalının ictimai durumu, o çağkı güzəranı, tarixi olaylar, başqa igid ərənlərimiz (Səməd ağa, Astan ağa, Kor İsmayıl, Halay bəy, Hacıxalıl ağa və başqaları) barədə maraqlı söhbətlər gədir...

Əsər boyunca Borçalının toy-nişan adətləri, at cıdırı, cigitlik-güləş, aran-dağ büsəti, Böyükxanımla sevgi macərəsi, həbsxanə-türmə olayları, qaçaqlıq həyatı, ovçuluq səhnələri, Borçalıda erməni-müsəlman toqquşması və başqa hadisələr maraqlı bədii dillə nəql olunur.

Əsərdəki toponimlərimiz (Kəpənəkçi, Lök-Candar, Başkeçid, Arıxlı, Faxralı, Sarvan, Ağbulaq, Ağ-Kalafa, Şüləver, Şiştəpə, Ağ-dağ, Sarp qaya, Yastı qar) onun Borçalı ovqatını gücləndirir; burada Borçalıda çox işlənən atalar sözlərindən də örnəklər var: «O odu söndür ki, paltarını yandırar», «Xəncəri qında gizlədəmməzsən», «Özgələr arxasınca sürünməkdənsə, öz sunurun önündə get» və s.

«Borçalı Emin ağa» sənədli memuar povestini Borçalı mövzusunda əhəmiyyətli sənət nümunəsi kimi qiymətləndirə bilərik.

Hüseyn Minasazlının «Namus uğrunda» hekayəsi bu baxımdan da diqqəti çəkir. Psixoloji hekayənin maraqlı örnəyi olan bu əsərdə mövzu Borçalının Sarvan kəndinin həyatından götürülmüşdür. Mülkədar Mahmud bəy kasıb kəndli Məmmədin arvadı Səkinənin ismətinə toxunur, ölümünə bais olandan sonra Məmməd yuxarılara şikayət eləməyi xeyirsiz hesab edir, çünki qəza rəisi də, pristav da bəyin dostlarıdır. Məmməddə qisas hissi tüğyana gəlir, bəyi öldürüb, özü pristava təhvil olur. Həmkəndliləri onu alqışlayıb deyirlər: Qorxma, Məmməd, əhsən, arxanda duracağıq, bu yaramazı belə cəzasına çatdırmaq lazımdı.

Gördüyümüz kimi, Borçalı mövzusunda yazılmış bu hekayədə bədii ştrixlər inandırıcı və oxunaqlıdır.

Hüseyn Minasazlının bu hekayəsi Gürcü yazıçısı Mixeil Cava-xişvilinin «Günahsız Abdulla» novellasıyla [26, c. 2, s. 508–527; 27, s. 203–223] mövzu-motiv səsleşməsindədir. M. Cavaxişvili yaradıcılığının incisi kimi dəyərləndirilən «Günahsız Abdulla» novellasında [26, c. 2, s. 508–527; 27, s. 203–223] Gürcü yazıçı-sının rəğbətlə yaratdığı Borçalının Sarvan elindən sadə kəndli Abdulla Kərim oğlu şərə salınaraq, həbsə alınır və nahaqdan on il həbs cəzasına məhkum edilir. Bu haqsızlığa dözə bilməyən məhkum cəza müddətinin başa çatmasına azca qalmış ailəsinin dağıldığından xəbər tutur, həbsxanadan qaçıb, doğma Sarvana gəlir, vaxtilə ona xyəyanət eləmiş, ailəsinin dağılmasına bais olmuş əmisi oğlu Mustafanı, onun ailə üzvlərini qətlə yetirir və özü gəlib məhkəmə qarşısında dayanır, məhkəmə onun günahsız olduğunu müəyyən edir, Abdulla azadlığa buraxılır. Əsərdə Abdulla'nın dilindən «vallah, bilmirəm», «Quran haqqı, yalandı», «mənim suçum yoçdu», «qurban olum sənə» deyimlərinin, hətta bir bayatının bizim dildə verilməsi də xalqımıza, dilimizə rəğbətin ifadəsiydi.

H. Minasazlının Məmmədi də, M. Cavaxişvilinin Abdulları da Borçalının halal, namuslu, əməksevər oğullarıdır, onları cinayətə çəkən dövrün riyakarlığıdır*.

---

* Qeyd: Mixeil Cavaxişvili (1880–1937) əslən Borçalı qəzasının Gürcülər yaşayan Serakvi (Zirəkli) kəndində boya-başa çatdığı səbəbindən Borçalılı-ların adət-ənənələrinə, zəngin folkloruna bələd olmuşdu. Müəllif belə xatırlamışdı: «Çəkməçi Qabonu da, Kurkanı da, Kaşanı da, Abdulları da görmüşəm» [26, c. 2, s. 135]. Deməli, onun sevimli obrazları həyatdan götürülmüş real şəxslərdir. Gürcü yazıçısı «Allahverdi mədənlərində bir neçə gün», «Kurkanın toyu», «Çançura», «Çəkməçi Qabo» hekayələrində, «Günahsız Abdulla» novellasında, «Ləmbəli və kaşa» povestində, «Kvaçi Kvaçantiradze», «Üç adam», «Marabdalı Arsen» romanlarında Abdulla, Məşədi Həsən, Ləmbəli, Dəli Həsən, Cəlil kimi halal Borçalı adamlarının tipik, milli koloritli surətlərini yaratmışdır... «Ləmbəli və kaşa» povestinin [26, c. 2, s. 309–383; 27, s. 107–186] baş müsəbət qəhrəmanı iyirmi yaşlı Məşədi Həsən Borçalının Ləmbəli kəndindəndir, ona görə də onu eləcə

Qafar Hüseynovun rəyinə şərikik ki, «bu kiçik hekayədə sentimental-romantik və realist-naturalist səpgili epizodlar son dərəcə bir-birinə çulğanmışdır» [42, s. 25].

Dramaturgiya

Dramaturgiyada Borçalı mövzusu az yer tutsa da, problem qoyuluşu etibarilə mühüm önəmə malikdir. Bu baxımdan əvvəlcə Borçalı–Tiflis ədəbi-bədii arealının sənət bulağından içmiş Nəriman Nərimanovun «Nadanlıq» faciə-komediyasını xatırlatmağı məqsəddəuyğun sayırıq.

Bildiyimiz kimi, N. Nərimanov Qori seminariyasını bitirəndən sonra 1890/91-ci tədris ilində Qızılhacılı kəndində müəllim işləmişdi. Seminariya məzunu Nərimanın əsil-nəsilliklə bağlı olduğu Qızılhacılıya müəllim gəlməsi məktəbdə işləri təzədən canlandırmışdı. Bu kəndin yaşayışıyla yaxından tanışlıq da gənc Nərimanın dünya-görüşünə, publisistik, bədii yaradıcılığına mühüm təsir göstərmişdi.

Sonralar ədib özü köhnə dostu İsmayıl müəllimə göndərdiyi

Ləmbəli balası, yaxud sadəcə Ləmbəli deyə çağırırlar. Birinci cahan müharibəsi dövründə Urmiyədəki Rus hərbi xəstəxanasında işləyən Gürcü həkim Borçalının halal övladlarına hörmət bəsləyir, onlarla bərabər toyda-yasda iştirak edir. Ləmbəli və onun atası Məşədi İzzət də Gürcü həkimin müdafiəsinə qalxırlar, millətlər arasında nifaq salmağa çalışan qara qüvvələrə, o cümlədən Lazar adlı kaşaya (yəni aysor keşişinə) qarşı çıxırlar. Gürcülərlə Borçalılıların beləcə mehriban dolanmaqları paxılların qəlbində dərdə çevrilir. Ləmbəli dostluq yolunda qurban gedir. Atası onun intiqamını alır, kaşanı qətlə yetirir. Gürcü həkimi türkcə bildiyi kimi, Ləmbəli və onun atası da Gürcüçə danışırlar. Ləmbəli burada halallığın, iki xalqın halal dostluğunun təcəssümüdür. Əsərdə Borçalı danışıq leksikonundan götürülmüş «yol ver, yol ver», «köpək oğlu», «sabah xeyir olsun», «kefin-halın», «balaca adam», «ay balam, balam» sözlərinin bizim dildə saxlanması Borçalı koloritinə dəlalət edir. M. Cavaxışvili «Marabdalı Arsen» romanında [26, c. 4] Gürcü xalq qəhrəmanını Arsenlə bərabər Borçalı Dəli Həsənin surətini yaratmaqla da Borçalılılara hüsn-rəğbətini bir daha bürüzə vermişdir. Qaçaq Arsenin doğma kəndi Marabda Borçalının Sarvan, Candar kəndlərinin qonşuluğunda yerləşir, Arsen bu yerlərdə hünər göstərmişdi. Yazıçı qaçaqlar Arsenlə Həsəni mübarizə yoldaşı, silahdaş, məsləkdaş kimi təqdim edir.

teleqramda Qızılhacılıyı: «Bəşəriyyətin geridə qalmış hissəsinə var qüvvəmlə kömək etmək arzusu qəlbimdə ilk dəfə baş qaldırdığı guş» deyər ehtiramla yad etmişdi [94, s. 6; 45, s. 24]. Haqlı sözdür ki, o, Qızılhacılıya bir əlində əlifba kitabı, bir əlində yaradıcı ədib qələmi gəlmişdi. N. Nərimanov ilk dram əsəri olan «Nadanlıq» faciə-komediyasını da bu kənddə müəllim işlədiyi vaxt və bu kəndin həyatından aldığı təəssüratlar zəminində qələmə almışdı.

Müəllif hələ 1894-cü ildə «Nadanlıq» əsərinin ilk çapının müqəddiməsində belə izahlamışdı: «Məlumdur ki, bizim müsəlman millətinin arasında mədəniyyət və mərifət nəhayətdə az yayılıbdır, ona görədir ki, bizlər zindəganlığımızda tövrətövr bəlalara giriftar və mübtəla oluruq, ...xüsusilə bizim Qafqaz əhli ki, illərlə günlərini quldurluqda və adam öldürməkdə keçirirlər...» [15, s. v. XVI–953, s. 1–2]. Əsərin ilk çap nüsxələrinin bəzi yerlərində, o sıradan remarkalarda əsərin Qızılhacılı kəndinə, ümumən Borçalı mahalına bağlılığı qabarıq tərzdə vurğulanır [15, s. v. XVI–953].

«Nadanlıq» barədə mütəxəssislər belə yekdil fikirdədirlər ki, mövzu Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinin həyatından alınmışdı [45, s. 126]. N. Nərimanovun həyat-fəaliyyətinin ilk tədqiqçilərindən Vəli Məmmədov haqlı yazmışdır ki, «Nadanlıq»dakı hadisələr, doğrudan da, Qızılhacılıda baş vermişdi, hətta əsərdə kənddəki adamların adları da saxlanıb [90, s. 15].

Həqiqətən, əsərdəki obrazların tarixi şəxslər olması maraqlı doğurur. Belə ki, əsərdəki kənd ağsaqqalları Mursaqulu ağa, Qurbanəli, Niyazəli, Ağakəşi, Hacı Abdulla, Molla Qasım, qaçaqlar Vəli, Mənsur, Pirverdi, Şamil, İsmayıl, Tariverdi, qadınlar Yetər, Gülpəri və başqalarının Qızılhacılıda eynən həmin adlarda prototipləri yaşamışlar. Gənc müəllim Məhəmməd ağanın prototipi (proobrazı) müəllif özüdür.

Borçalının, Qızılhacılının özü, adamları kimi, dərdləri də Nərimana doğma olub və bu dərdlərdən nadanlıq ona ən böyük bəla kimi görünmüşdü. O, nadanlıqın törətdiyi dəhşətli fəlakətlərin bədii panoramını çəkmiş, Borçalıdakı yurddaşlarını, soydaşlarını savadlı görməyi arzulamışdı, Məhəmməd ağanın, Ömər in simalarında Borçalı ziyalılarının tipik surətlərini yaratmışdı.

Kənd ağsaqqallarının məşvərət yığnağında Borçalılıların o dövrdəki güzəranları ümumiləşdirici şəkildə açılıb göstərilir. Ağakışinin bir oğlu var, o da kotana gedir; Niyazəlinin kiçik oğlu buzov otarır, böyük oğlu qoyuna gedir. Qurbanəlinin, Hacı Abdullanın fikrincə, bizim adam öz xeyrini bilməz. Onunku odur ki, yazda taxıl əksin, yayda biçsin, qışda da yerini isti eləyib yatsın. Hər kəsin özünə görə bir dərdi var, birinin uşağı qaramal otarar, o birininki qoyuna gedər, biri yer əkər...

Məhəmməd ağanın yanında kəndlilərin ərizə yazdırdıqları səhnə də maraq doğurur: Biri oğurluq edib, birinin oğlu özgənin nişanlısını götürüb qaçıb, birinin oğlu bir erməni dığası öldürüb, birinin qardaşı özgənin tayasına od vurub. Bunlar kəndin adı məişətinin faktları, eyni zamanda cəhalətin əyani faktlarıdır.

N. Nərimanovun irəli sürdüyü maarifçilik əsərin məzmununda, ideyasındadır və bu, bilavasitə Borçalı məkanıyla bağlıdır. Belə ki, əsərdə həm Borçalıda maarifin şəkəksini genişləndirmək, həm də maarifin məzmununu təkmilləşdirmək vəzifələri mühüm zərurət kimi ortaya qoyulur.

Birinci yöndə misal üçün əsərdən bir parçaya [94, s. 37] diqqət yetirək:

Ö m ə r – Sarvan mahalında təzə şkola açmaq istəyirlər. Ona görə naçalnik təvəqqe edir ki, hər kəs istəsə, şkolanı tikməkdən ötrə pul bağışlasın.

H a c ı A b d u l l a – Bizim belə bu şkoldanmı?

Ö m ə r – Bəli.

H a c ı A b d u l l a – Gör sən allah, nə sarsaq-sarsaq işlər görürlər!

Hacı Abdulla Sibirə sürgünə göndərilən Tarıverdiyə on manat köməkdarlıq verdiyi halda, «mənim nəyimə lazım ki, şkola açılır» deyir.

İkinci yöndə isə müəllif obrazların dilindən Borçalının kəndlərində o vaxt mövcud olmuş tək-tük dünyəvi məktəbdə oxuyanların «ancaq sağ və solu tanımaqdan ötrü» oxuduqlarını tənqid etmiş, şagirdlərə texnika, təbabət barədə daha gərəkli dərslər keçilməsi zərurətini vurğulamışdır.

Yerli əhalinin maarifə münasibəti əsər boyu gerçək boyalarla

açıqlanır. Məhəmməd ağa: «Güclə deyil ki, müəllimi bu ölkədə özlərinə düşmən hesab edirlər»; Hacı Abdulla: «Bizim adam oxumağa uşaq verməz... Rusca oxuyan düz yoldan çıxar»; Qurbanəli: «Oxuyan sarsaq olar, ağlını qara aparar deyərlər... Biz istəmirik ki, oxuyandan sonra əksin, biçsin. Biz istəyirik ki, qulluq adamı olsun, çinovnik olsun».

Cəhalət qaranlığında işıq kimi parlayan Ömər Borçalının o vaxtkı ziyalı gəncliyinin ümumiləşmiş surətidir. O, yaşadlarından seçilərək, adam öldürmür, quldurluq etmir, karvan kəsmir. Bunu Ömər özü aydınca başa düşür: «Mənim nəzərim məişətə ayrı, onlarınki ayrı». Ömər amalı, istəyi yurddaşlarını nadanlıqdan qurtarmaqdır. Ancaq o özü nadanlıqın qurbanı olur, son nəfəsində nadanlıq, avamlıq, bimerifətlik gülləsinə tuş gəldiyini söyləyir.

«Nadanlıq» əsərindəki bədii dialektizmlər də Borçalı danışıq tərzilə bağlıdır. Belə ki, surətlərdən Koxanın, Qurbanəlinin, Gülpərinin, Yetərin, Ağakışının, Əvvəlinci Tərəkəməninin, İkinci Tərəkəməninin, İsmayılın, Vəlinin dilində rast gəldiyimiz «ala, andırlarını», «ayran yeməkdən qarnımda ayran ağacı bitdi», «başına at təpib», «bir dəli şeytan deyir», «boş yerə başını niyə ağrıdırsan», «boynu qırılmış», «çənəsini boş qoyub danışır», «çörəyi kəsilməsin», «dərənin ermənisi», «erməni dığası», «evin yığılsın», «əli balamı batıbdır ki, səninki də yağa bata», «əppəkdən-zaddan ver, zoqqumланаq», «genə», «gədə», «gəti görüm», «həlbət», «xalxın arvadları», «kökün kəsilsin», «qanıram», «qarnın cırılsın», «qarnını balıq kimi yarram», «nəçəlnik», «niyə bağırırsan», «on yol», «pişmiş toyuğun güləsi gəlir», «pula qızırğanmıyasan», «sən də yanı işmi görürsən», «vızıllatdım», «yalandan-palandan», «yazacaqsan, dana» kimi sözlər, deyimlər günü bu gün də Borçalı şivəsində çox işlənir.

Borçalı ədəbi məkanında dramın inkişafında mühüm xidmət göstərmiş Kərim Bəy Şərifli 1912-ci (h. 1330) ildə yazdığı «Müsiabətli Zinyət» faciəsində [37, s. v. 11] hadisələri Borçalı gerçəkliyindən almış və ya Borçalı gerçəkliyi ilə əlaqələndirmişdi.

Borçalıdakı ictimai həyat tragik kolliziyalar üçün tipik material vermişdi. «Müsiabətli Zinyət» əsərində köhnəliklə yenilik, cəhalətlə

aydınlıq arasında kontrast, təzad yaradılır, əyani səhnələrlə qarşı-qarşıya qoyulur, yeniliyə, tərəqqiyə rəğbət ifadələnidir. Burada yeniliyin nümayəndələri tələbələr Rüstəm bəy, Giorgi, gimnaziyaçıları Zinyət, Nəcəbət və başqaları, köhnəliyin təmsilçiləri isə şəhərin baş taciri Rəhim ağa, müflisləşmiş tacir Hacı Mustafa, fala baxan Telli və başqalarıdır.

Baş qəhrəman Zinyətin timsalında müəllif Borçalının mədəniyyətə can atan gənclərinin tipik surətini yaratmış, öz çağdaşlarına elmin, maarifin faydasını, əhəmiyyətini təlqin etmişdi. Zinyətin xarakteri onu fəlakətə sürükləyən ictimai bəlalərin, gərgin mübarizələrin fonunda açılır. O, gimnaziyada oxuyan üç müsəlman qızından biridir, gimnaziyada öz əqli, mərifətilə seçilir, hər il bir qızıl medal alır. Gənc qız üzünü səhnəyə tutub deyir: «Xudaya şükür, sən nə gözəl şey göndəribsən. Elmi oxuduqca hər şeyi bilirsən. Oxumayıb kor kimi olursan... Pərvərdigara, nə gözəl olardı ki, cəmi müsəlman uşaqları da oxuyaydılar. Biz müsəlmanların geridə qalmalarına bəis hamısı elmsizlikdir» [37, s. v. 11, s. 23].

Əsərdən bir parça:

Z i n y ə t – Mən bizim müsəlmanların gününə yanırıdım. Onların, uşaqların cəhalətdə qalmalarını düşünürdüm.

R ü s t ə m b ə y – (Kənara) Xudaya, görgilən işin harasıdır ki, on üç yaşında uşaq elm oxumaqla öz millətinin halına yanır. Zinyətciyim! Mən də sənə kimi dərdliyəm. Mən də tək qalanda həmişə millətimizin, xalqımızın gününə yanırım...

Həqiqətən, cəhalət o qədər dərin və nadan qüvvələr o qədər amansız olublar ki, gənc, təcrübəsiz Zinyətlər, Rüstəmlər onlara tab gətirə bilməyiblər. Bu faciəni törədənlər mənəvi-əxlaqi saflıqdan məhrum olanlardır, pul, şəhvət hərisləridir.

Borçalı dramaturqunun bu dram əsərində Rüstəm bəylə Giorginin timsallarında Azərbaycan və Gürcü xalqlarının dostluğu, bu xalqların ziyalılarının işıqlı sabah naminə əlbir, dilbir söyləri inandırıcı səhnələrlə təsvir edilmişdir. Onlar öz söz-söhbətləri əsnasında millətin halına acıyırlar. Bu iki dostun görüşü səhnəsində maraqlı bir əhvalat baş verir. Rüstəm bəyin atasının dostu olmuş Seyid Məmməd buraya gəlir. Rüstəm bəy ona: «Gərək siz kimi nəcib

şəxslər həmişə dinimizə dayaq olsunlar ki, peyğəmbərimizin yanında qiyamət günü üzümüz qara olmasın» deyir, Giorgi də: «Sizin peyğəmbəriniz buyurub ki, elm məşriqdə də olsa, gedin elmin dalınca, nə dildə olur-olsun» deyə məsləkdəşinin fikrini tamamlayır.

Əsərdə Rüstəm bəyin Borçalı kəndli Tərəkəmələrilə görüşü səhnəsi Borçalı koloritilə diqqəti çəkir.

Bu səhnə M. F. Axundzadənin «Lənkəran xanının vəziri» əsərində xanın hüsuruna şikayətçilərin gəlməsi [1, s. 124–125], N. Nərimanovun «Nadanlıq» əsərində Məhəmməd ağaya kəndlilərin ərizə yazdırmaları [94, s. 26–28] səhnələrini xatırladır.

Kərim bəyin səhnəyə çıxardığı Tərəkəmələr Borçalılılardır, Rüstəm bəyginin rəiyyətidir. Rüstəm bəy uşaq vaxtı atasıyla bərabər tez-tez Borçalıdakı mülkünə çölə gedərmiş, bu Tərəkəmələrin yanında oynamaqdan, at minməkdən doymazmış.

Tərəkəmə tipləri Əlinin, Bədəlin, Cəfərin, Səfərəlinin danışığı xalis Borçalı şivəsi kimi ədəbi əsərdə dialektizmin gözəl örnəyidir; buradakı əyə, dayna, hancarı (necə anlamında), mətəl (məəttəl), manşır, harava (araba), müftə, doğram-doğram, ağrın alem, ömrün uzun olsun deyimləri əsərə, səhnəyə Borçalı Qarapapaq-tərəkəmə ovqatı gətirir. Müəllif bu dialektizmlərdən əsərində dil-üslub əlvanlığı yaratmaq, surətləri daha aydın şəkildə açmaq, Borçalıya məxsus coğrafi-etnik koloriti gücləndirmək, Qarapapaq Tərəkəmələrin psixologiyasını, məişət tərzini qabarıq vermək məqsədilə köməkçi bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir.

Həmin görüş səhnəsində Tərəkəmələr Rüstəm bəylə çox mehribancasına söhbət edirlər, gün-güzəranlarından, uşaqlarının məşğuliyyətindən danışaraq belə deyirlər: «Çölün işi manşır deyilmi? Cüt əkirlər, kotana gedirlər, harava işlədirlər». Rüstəm bəy kəndlərdəki məktəblərlə maraqlananda Borçalılılar müəllimlərin işə laqeyd münasibət bəslədiklərindən şikayətlənirlər, onlardan biri bunu belə izah edir: «Müəllim var, amma oxutmur. Mən özüm o müəllimin yanına məktəbə getdim. Çox vaxtını boş keçirdirdi, balkonda-zadda durub, o yan, bu yana boylanırdı... Hər il keçdiklərini təzədən bir il də keçirdi. Dəftərləri ucuz alıb birini dörd qəpiyə satırdı, kitabı da keyfi necə istəsə elə satırdı».

Bu səhnədən gördüyümüz kimi, K. Şərifli realist-maarifçilik əqidəsində olmuşdur.

Ədəbiyyatşünas Xeyrulla Məmmədov həmin dövr maarifçilərin dram əsərlərinin «əksər hallarda qoşa süjetli, qoşa planlı, hətta qoşa ideyalı» olduğu fikrini irəli sürərək, bu qoşalığı «əski şüur, düşüncə tərzinin tənqidi» və «mütərəqqi ideyaların təbliği» paralellərində görmüşdür [88, s. 158]. Bu fikir «Müsibətli Zinyət» əsərinə də şamil ola bilər. Faciədə konflikt əks qütblərin mübarizəsi, «uçurum dərələrin» ziddiyyəti üzərində qurulmuşdur, süjet xətlərindən biri köhnə psixologiyaya satirik nifrət, ikincisi yeni yaşayış normalarına, üzlərinə didaktik rəğbət mahiyyətindədir.

Ümumiyyətlə, Zinyət xanımın, Rüstəm bəyin baxışlarının əsasında maarifçilik durur. Bunu konkret olaraq Zinyət xanımın: «Pərvərdigara, nə gözəl olardı ki, cəmi müsəlman uşaqları da oxuyaydılar», Rüstəm bəyin: «Bəlkə gələcəkdə biz məzlum millətin halına cavanlar qalalar» sözləri aşkar göstərir.

Diqqətəlayiqdir ki, Rəhim ağa da, Mustafa da nə qədər köhnəçilik tərəfdarları olsalar da, yeniliyin təsiri onlardan da yan keçməyib, hər ikisi qızlarını gimnaziyada oxudurlar. Onlar belə düşünürlər: biz də gərək uşaqlarımızı oxudaq, ondan ötrü ki, bu dünyada elmsiz adam çətinliklə ömrünü keçirər.

Kərim bəy Şəriflinin bu faciəsində «zülmət səltənəti»nin daha çox Borçalıya aid bir aləmilə tanış oluruq, ailə-məişət fonunda ictimai məsələlər ortaya qoyulmuşdur, burada yetgin realist əsərin əlamətləri, keyfiyyətləri özünü büruzə verir.

* * *

Sonralar Borçalı mövzusu tanınmış söz yarıdıcılarından Ziya Borçalı, İlyas Əfəndiyev, Osman Sarıvəlli, Hüseyn Arif, Hidayət Bayramlı, Tahir Hüseynov, Vəli Əliyev, Hüseyn Saraclı, Əflatun Saraclı, Xan Kamandar, Əlixan Qarayazılı, Abbas Abdulla, İsa İsmayılzadə, Mövlud Süleymanlı, Eyvaz Borçalı, Vilayət Rüstəmzadə, Zəlimxan Yaqub, Səadət Buta, Osman Əhmədovlu, Nizami Saraclı, Knyaz Aslan, Gülabı və başqalarının povest və hekayələrində, poema və şeirlərində xüsusi axarla davam, inkişaf etdirilərək, önəmli bir ədəbi qola çevrilmişdir.

NƏTİCƏ əvəzi

Borçalı Qarapapaq Türklərinin bu etno-coğrafi məkanda köklü tarixə malik olmaları, onların etnogenetik saflığı, zəngin inkişaf yolu, Borçalı mahalının regional duruma görə inzibati-coğrafi baxımdan Gürcüstana, etnik-mədəniyyət baxımından Azərbaycana, Türk dünyasına bağlılığı bu məkanda ədəbi ənənələrin də tarixi qədimliyini, regional özünəməxsusluğunu və ədəbi-estetik yetginiyi şərtləndirmişdir.

Borçalı mövzusunun bədii ədəbiyyata güclü şəkildə gəlişi bu çağlara aiddir. Borçalı mövzusunda bədii örnəklər arasında şairlər Şenlik Babanın, Misginoğlu Allahverdinin, Alxas ağa Hacallının, Zülfüqar Ulaşlının, nasir Hüseyn Minasazlının, dramaturq Kərim bəy Şeriflinin əsərlərini, «Borçalı Emin ağa» memuar povestini xüsusi qeyd etməliyik. Yerli ədiblərin yaradıcılıqlarında Borçalı mövzusunə vaxtaşırı müraciət, bir tərəfdən, onların doğma ata yurduna səmimi məhəbbət, vətən qeyrəti hisslərinin ifadəsi olmuşdur, digər tərəfdən də, ədəbi qüvvələr Borçalının təbiətini, igid oğullarını tərənnüm etməklə, mahalın məişət məsələlərini bədii əsərə mövzu seçməklə, ətrafda baş verən hadisələri ədəbiyyata gətirməklə öz yaradıcılıqlarının koloritliliyini daha da gücləndirmiş, sənəti xalqa daha da yaxınlaşdırmışlar.

Borçalı mahalının etno-psixoloji dəyərləri, Borçalı məkanında sazın-sözün, bədii fikrin işığı yüzillər boyunca öləzıməmiş, zaman-zaman daha da zənginləşmişdir. Borçalının etnik-mənəvi həyatı kimi, ədəbi ənənələri də milli-psixoloji, dil-obraz saflığıyla səciyəvi olmuşdur.

Borçalının öz ədəbi mühit, sənət möhürü var. Bu möhür mühitdə daha çox xalq-el şeirinin dinamikliyilə özünü təsdiqləyir. Borçalıda yerli elat yaşayış tərzilə, Türk varlığına bağlamla əlaqədar daha çox el şeiri, Türk heca ənənələri təbii özünəxaslıqla inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M. F. Əsərləri, 1-ci cild. B., Elm, 1987, 320 s.
2. Алиева Д. А. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей. Б., Изд.-ство АН Азербайджана, 1958, 178 с.
3. Araslı H. M. XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., Universitet, 1956, 328 s.
4. Aslan E. Çıldır Aşık Şenlik. Hayatı, şiirleri və hikayeleri (inceleme-metin-sözlük). Ankara, Sevinç, 1975, 450 s.
5. Aşiq Hüseyin Saracli. Şeirələr, söyləmələr. B., Yazıçı, 1992, 208 s.
6. «Azərbaycan»: Ədəbi-bədii jur., B., 1990, № 3, № 9, s. 174–181.
7. Azərbaycan aşıqları. Toplayanı: H. Əlizadə. İkinci çap. 2-ci cild. B., Azərnəşr, 1930, 295 s.
8. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. B., Elm, № 1–2, 2001, s. 92–96.
9. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. B., Azərbaycan EA Nəşriyyatı, c. 1, 1960, 592 s.; c. 2, 1960, 906 s.
10. Azərbaycan–Gürcüstan: Dostluğun təntənəsi. B., Şərq-Qərb, 1996, 108 s.
11. Azərbaycan xalq dastanları. B., Gənclik, 1988, 580 s.
12. Azərbaycan xalq əfsanələri. B., Yazıçı, 1985, 286 s.
13. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə. B., Elm, c. 1, 1982, 510 s.; c. 6, 1988, 520 s.
14. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. B., Maarif, 1981, 280 s.
15. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi:
  - cümg 9 (A-298), cümg 19 (B-1251), cümg 23 (B-1987), cümg 44 (B-685), cümg 61 (Arx-83, Q-34/580), cümg 89 (B-1858), cümg 108 (B-1335), cümg 232 (B-3738). شعرلر جنگلری – Şeirələr cüngləri.
  - s. v. A-83/526. جنگی – Cümg 168. Katib: Həsən Sadıqov, yazıldığı yer: Tiflis, tarix: 1309=1892, Həbib Səmədzadənin arxivindən, avtoqraf, 43 v.
  - s. v. B-2656/4281, inv. 10546. شهریار – Şəhriyar. Tarix: 1245=1829, 131 s.

- s. v. D-118/10095. تاریخ نادری – Astrabadi Mirzə Mehdi xan. Tarixi-Nadir (Tarixi-cahanqoşaye-Nadir). Katib: Məhəmməd Sadıq bəy ibn Mustafa bəy Yadigaroglu Tiflisi, tarix: 1234=1818, Hüseyn əfəndi Qaibovun kitabxanasından, fars dilində, avtoqraf, 297 s.
- s. v. Q-26/509 (24/207). Zabitin qoşmaları, 3 v.
- s. v. M-133/3045, M-134/3046. مشهور شعرائیک اشعار مجموعہ سی – Qaibov Müfti Hüseyn əfəndi. Azərbaycanda məşhur şüəranın əşar məcmuəsi, üçüncü cild, s. 685–1009; dördüncü cild, s. 1013–1315.
- s. v. XVI–953/5091. نادانلق – Nadanlıq. Müəllifi: Nəriman Nərimanov. Bədkubə, 1894, 74 s.
16. Azərbaycan Respublikası Salman Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi:
- f. 527 (Əliyar Qarabağlı), s. v. 160. İsa Borçalının şeirləri. Tarix: 1930, 74 v.
- f. 527, s. v. 161. Xəstə Namazın şeirləri. Tarix: 1930, 122 v.
- f. 527, s. v. 204. Kirəcli A. H. Borçalı şairləri haqqında. Tarix: 1947, 12 v.
- f. 533, s. v. 63, 64. جنگ بیاد – Cüng-bayaz, 260 s.
17. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, Elm, 1987, 200 s.
18. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. Toplayanı və tərtib edəni Hüseyn Əfəndi Qayıbov. Bakı, Elm, c. 1, 1988, 220 s.; c. 2, 1989, 254 s.
19. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları. Bakı, Gənclik, 1-ci kitab, 1974, 185 s.; 2-ci kitab, 1991, 283 s.
20. Баскаков Н. А. Карапахаи, или терекеме, и изучение их языка. Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР, выпуск 65, Москва, Наука, 1965, с. 25–31.
21. «Borçalı»: Ədəbi-bədii jur., B., 1993, № 1, 48 s.
22. «Borçalı»: İctimai-siyasi-hüquqi qəz., B., 1998, № 11, s. 1; 1999, № 20–21, s. 3; 2001, № 31–34, s. 9.
23. Borçalı Şair Nəbi. Yazılanlar gəldi başa. Şeirlər. B., Yazıçı, 1991, 112 s.
24. Borçalı Z. Y. «Zabit» təxəllüslü bir şair... (Seçilmiş məqalələri

- və topladığı bayatılar). B., Çəşioğlu, 1999, 78 s.
25. Caferoğlu A. Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar. İstanbul, Türk Dil Kurumu, 1944, 220 s.
26. ჯავახიშვილი მ. ს. თხზულებანი. – Cavaxişvili M. S. Əsərləri, 8 cilddə. Tb., Sabcota Sakartvelo (Sovet Gürcüstanı), c. 2, 1970, 692 s.; c. 4, 1977, s. 592 s.
27. Cavaxişvili M. S. Torpaq çəkir. Seçilmiş əsərləri. Tərcümə edənlər: D. Ə. Əliyeva, Ə. Y. Saraclı. B., Yazıçı, 1980, 250 s.
28. Cəfərov N. Q. Füzulidən Vaqifə qədər. B., Yazıçı, 1991, 168 s.
29. Cəmşidov Ş. A. «Kitabi-Dədəm Qorqud»: Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiqatlar və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni. B., Elm, 1999, 678 s.
30. «Çənlibel»: Ədəbi-bədii qəz., Rustavi, 1997, №4, 16 s.
31. ჩლაიძე ლ. გ. ქოროღლის ეპოსის ქართული ვერსია. – Çlaidze L. Q. «Koroğlu» eposunun Gürcü versiyası. Tb., Metsniereba (Elm), 1978, 163 s.
32. Çobanlı (Mədədoğlu) M. M. Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi. B., 1994, 224 s.
33. Çobanlı M. M. Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı. B., Təhsil, 1998, 82 s.
34. Çobanlı M. M., Taleh (Hüseynova) A. A. Borçalıda Dədə Qorqud izləri. B., Təhsil, 2000, 40 s.
35. Çobanov M. N., Çobanlı M. M. Borçalı toponimləri. B., Təhsil, 1996, 64 s.
36. Dadaşzadə A. M. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. B., Elm, 1980, 228 s.
37. Dissertasiya (kitab) müəllifinin şəxsi arxivi:
 – s. v. 1. Aşıq Qərib. Söyləyən: Hüseyn Saraclı, audiokaset və əlyazması, 12 s.
 – s. v. 5. Misginoğlu Allahverdinin şeirlər dəftəri, əlyazması, 18 s.
 – s. v. 7. Şair Zülfüqarın şeirləri, əlyazması, 8 s.
 – s. v. 8. Əfəndiyev Z. Y. Zabit. Zabitin şeirləri, əlyazması, 14 s.
 – s. v. 10. شعرلر دفترى. مؤلفى: محمد رضا زاده. – Şeirlər dəftəri. Müəllif: Məhəmməd Rzazadə Mühəqqər, tarix: 1929, avtoqraf, 150 s.
 – s. v. 11. Şərifov K. P. Müsibətli Zinyət. Faciə, yazıldığı yer:

- Borçalının Sarvan kəndi, tarix: 1330=1912, makina yazısı surəti, 67 s.
38. Джегитовъ. Сазандаръ. Закавказская быль. Библиотека для чтения, том 27. СПб., 1838, с. 110–144.
39. «დროება». – «Droeba» (Zəmanə): Gündəlik qəz., Tiflis, 1878, №147, s. 1–2.
40. ائل شاعرلری. تریب ادن: سلمان ممتاز. – El şairləri. Tərtib edən: Salman Mümtaz. B., Azərnəşr, c. 1, 1927, 397 s.; c. 2, 1928, 195 s.
41. El şairləri. Tərtib edən: Salman Mümtaz. B., Azərnəşr, c. 1, 1935, 370 s.; c. 2, 1935, 482 s.
42. Elmi axtarışlar, filologiya, tarix, incəsənət, 2-ci topla. B., Elm, 2000, 268 s.
43. Eminalıyev E. M. Abdulla Şaiqin «Xatirələrim» əsəri kamil məmuar nümunəsi kimi. Filol. e. namizədi... dissertasiya. B., 1996, 168 s.
44. «Ədəbiyyat və incəsənət»: Ədəbi-incəsənət qəz., B., 1976, № 44, s. 4; 1979, № 34, s. 7; 1981, № 11, s. 3; 2001, № 19, s. 3.
45. Əhmədov T. Ə. Nəriman Nərimanov (həyatı, mühiti və ədəbi yaradıcılığı). B., Yazıçı, 1982, 300 s.
46. Əliyeva D. Ə. Ürək bir, dilək bir. B., Yazıçı, 1981, 217 s.
47. Əliyeva L. S. Məhəmmədin «Şəhriyar» əsəri. Filol. e. namizədi... dissertasiya. 1994, B., Azərbaycan Dövlət Universiteti, 130 s.
48. Fəxrətli tək ağır elim var mənim. Ərsəyə gətirən Səməndər Alməmmədli. B., Nurlan, 2000, 144 s.
49. ქართული მწერლობა. – Gürcü yazıçıları. 30 cilddə, 8-ci cild. Tb., Nakaduli (Çeşmə), 1990, 688 s.
50. Gürcüstan EA Korneli Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi:
- s. v. S-2385. ლექსებისა და სიმღერების კრებული, თათრულ ენაზე. – Şeirlər və mahnılar məcmuəsi, Azərbaycan dilində, Gürcü əlifbası ilə, 341 s.
- s. v. S-2519. ლექსებისა და სიმღერების კრებული, თათრულ ენაზე. – Şeirlər və mahnılar məcmuəsi, Azərbaycan dilində, Gürcü əlifbası ilə, tarix: 1867, əlyazması, 73 s.

- s. v. T-140. كور اوغلى – Koroğlu, əlyazması, 774 s.
- Akaki Sereteli fondu, s. v. 1, s. 5–6.
51. Gürcüstan EA S. N. Canaşia adına Dövlət Muzeyinin arxivi, nadir nəşrlər fondu, s. v. 2472. بورچالی قزاسنك كولاغير كندیندن اوغلى، ایل شعرلری. یازانی: محمد ملا رضا – El şeirləri. Yazanı: Məhəmməd Molla Rza oğlu, Borçalı qəzasının Kolagir kəndindən, Tiflis, Şərq, 1338=1920, 20 s.
52. Gürcüstan EA Şota Rustaveli adına Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunun folklor arxivi, s. v. 681. აზილ ყარობო. – Aşıq Qərib. Söyləyən: Axaltsixenin Tatanis kəndində müsəlman Gürcü Aslan Bliadze, tarix: 1930, makina yazısı, 5 s.
53. «Gürcüstan» (1991-ci ilədək «Sovet Gürcüstanı») qəz., Tb., 1960–2001.
54. Hacallı A., Hacallı R. Köklərdən budaqlara. B., Qafqaz, 1998, 144 s.
56. Hacılı A. A. Ahısqa Türk folkloru. B., Mütərcim, 1998, 128 s.
56. Hacılı A. A. Qəribəm bu vətəndə... (Ahısqa Türklərinin etnik mədəniyyəti). B., Gənclik, 1992, 216 s.
57. Hacıyev V. Ə. Azərbaycan folkloru ənənələri (Gürcüstandakı Türkdilli folklor örnəkləri əsasında). Tb., Samşoblo, 1992, 120 s.
58. Hacıyev V. Ə. Folklorumuzun üfüqləri (Azərbaycan–gürcü folklor əlaqələri tarixindən). B., Yazıçı, 1991, 148 s.
59. Hacıyev V. Ə. Gürcüstandakı Türkdilli folklor örnəklərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Filol. e. doktoru... dissertasiya. 1993, B., Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 347 s.
60. Hacıyev V. Ə. Borçalı Mehralı bəy tarixi həqiqətlərdə. Tb., 2001, 160 s.
61. Hacıyeva Z. T. Əski əlifba. B., Elm, 1989, 80 s.
62. Heydər Əliyev və Gürcüstan. B.–Tb., 2000, 420 s.
63. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Toplayıb yazıya alanı, işləyəni M. İ. Həkimov. B., Maarif, 1986, 392 s.
64. Xəlilov P. İ. «Kitabi-Dədə Qorqud» İntibah abidəsi. B., Gənclik, 1993, 176 s.
65. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. B., Elm, 1-ci kitab, 1979, 160 s.; 2-ci kitab, 1985, 204 s.

66. Каневский Я. Эминь-Ага Борчалинский. Тула, Типография Е. И. Дружининой, 1915, 120 с.
67. Kırzioğlu M. F. Aşık Şenlik. Ankara, 1960, 196 s.
68. Kırzioğlu M. F. Edebiyatımızda Kars. İkinci kitap. İstanbul, 1958, 184 s.
69. Kırzioğlu M. F. Karapapaklar. Borçalı–Kazak uruğunun Kür–Aras boylarındaki 1800 yılına bir bakiş. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1972, 36 s.
70. Koroğlu. Tərtib edəni M. H. Təhmasib. B., EA Nəşriyyatı, 1959, 508 s.
71. Koroğlu (Vəli Xuluflu nəşri). B., Elm, 1999, 200 s.
72. Köçərli F. Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı, birinci cild. B., Elm, 1978, 600 s.
73. Гакстгаузенъ А. Закавказскій крайъ. Путевые впечатления и воспоминания. Часть 1. СПб., 1857, 248 с.
74. Qaraçöp. Ədəbi-etnoqrafik toplu. B., Dünya, 1996, 516 s.
75. Qasımlı M. P. Aşiq sənəti. B., Ozan, 1996, 260 s.
76. Qənizadə S. M. Gəlinlər həmayili. B., Yazıçı, 1986, 271 s.
77. «**Qobustan**»: İncəsənət toplusu, B., 1991, №4, s. 62–83.
78. გრიშაშვილი ი. გ. თხზულებანი. – Qrişaşvili İ. Q. Əsərləri, 3-cü cild. Tb., Sabcota Sakartvelo (Sovet Gürcüstanı), 1985, 439 s.
79. Quliyev V. M. Azərbaycan filoloji fikri və Rus ədəbi-ictimai mühiti (XIX əsrin birinci yarısı). B., Ozan, 2000, 424 s.198.
80. Qurbanov Ş. D. Açılmamış səhifələr. B., Gənclik, 1974, 112 s.
81. Qutqaşınlı İ. N. Səfərnəmə. B., Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1967, 140 s.
82. Mehdiyeva S. H. «Şəhriyar» yazılı dastanının dili. Filol. e. namizədi... dissertasiya. 1974, B., Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 204 s.
83. Mehdiyeva S. H. Yazılı dastanların dili. B., Elm, 1991, 136 s.
84. Məhəmməd. Şəhriyar. B., Yazıçı, 1987, 207 s.
85. Məmmədli H. M. Dədəm Qorqud keçən yerdi bu yerlər. B., Elm, 1999, 330 s.
86. Məmmədli Q. M. Nəriman Nərimanov (həyat və yaradıcılığının salnaməsi). B., Yazıçı, 1987, 356 s.

87. Məmmədli Ş. B. Alın yazımız. Tb., Dayaq–Samşoblo, 1997, 104 s.
88. Məmmədov X. Q. «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər. B., Yazıçı, 1987, 270 s.
89. Məmmədov M. A., Hacıxəlilov M. K., Osmanov O. Ə. Dəmirçihəsənli. B., Çarşıoğlu, 2002, 200 s.
90. Məmmədov V. M. Nəriman Nərimanov. B., Uşaqgəncnəşr, 1957, 136 s.
91. Mirza Bala. Kara-Papak. İslam Ansiklopedisi. 6 cilit. İstanbul, 1958, s. 330–331.
92. «ملا نصر الدين» – «Molla Nəsrəddin»: Həftəlik satirik məcmuə, müdir və baş mühərrir Cəlil Məmmədquluzadə, Tiflis, 1906–1918.
93. Mümtaz S. M. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. B., Yazıçı, 1986, 445 s.
94. Nərimanov N. N. Seçilmiş əsərləri. B., Azərnəşr, 1985, 387 s.
95. Ömərov İ. A., Çobanlı M. M. Borçalı aşıqları. B., Təhsil, 1997, 60 s.
96. Полонский Я. П. Полное собрание сочинений, в пяти томах. СПб., том 1, 1885, 488 с.; том 3, 1886, 491 с.
97. Rustaveli Ş. Pələng dərisi geymiş pəhləvan. B., Elm, 1978, 208 s.
98. Rüstəməzadə R. B. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. B., Gənclik, 1984, 172 s.
99. Saraclı-Məmmədli Ə. Y. Abdulla Şaiq. B., Gənclik, 1983, 212 s.
100. Saraclı-Məmmədli Ə. Y. Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri). B., Elm, 1983, 188 s.
101. Сборник матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа (СМОМПК), Тифлисъ, 1890, вып. 9, с. 121–126.
102. Səfərli Ə. XVII–XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. B., Yazıçı, 1982, 208 s.
103. Səfərli Ə. Q., Yusifov X. H. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. B., Maarif, 1982, 388 s.
104. Sultanov E. Seçilmiş hekayələri. B., Azərnəşr, 1966, 142 s.
105. Şaiq A. M. Əsərləri. 1-ci cild, B., 1966, 556 s.; 5-ci cild,

Yazıçı, 1978, 504 s.

106. Şamioğlu Ş. Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX–XX əsrlər). Bakı, Azərbaycan, 1997, 200 s.

107. Şamioğlu Ş. Ş. Etno-siyasi proseslər və Borçalı ədəbi-mədəni mühiti. Bakı, Azərbaycan, 2002, 320 s.

108. Telli saz ustadları. Tərtib edən İ. Axundov. B., Azərnəşr, 1964, 160 s.

109. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları. B., Elm, 1972, 400 s.

110. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax, 1728-ci il). B., Pedaqogika, 2001, 256 s.

111. «Ulduz»: Ədəbiyyat, sənət jur., B., 1990, № 8, s. 81–84; 1990, № 11, s. 25–26.

112. Вахушти. География Грузии. Тифлис, 1904, 241 с.

113. Vəqif M. P. Əsərləri. B., Azərnəşr, 1937, 298 s.

114. Vəliyev H. A. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı Gürcü mənbələrində. B., Yazıçı, 1984, 171 s.

115. Vəliyev K. N. Elimizdən, obamızdan. B., Gənclik, 1980, 96 s.

116. Якубов С. З. Азербайджанское народное сказание «Ашыг-Гариб». Б., Изд.-ство АН Азербайджана, 1968, 198 с.

117. Yəniaraz Yəniaraz O. Karaparak ve terekemelerin siyasi ve kùltür tarihine giriş. İstanbul, 1994, 96 s.

118. Yusifova A. «Şəhriyar» dastanının müəllifi kimdir? «Mərhəmət» jur., B., 1992, № 1–2, s. 29.

119. Закавказский вестник. Газета. Тифлис, 1847.